

Elementi i percepcija regionalnog identiteta Slavonije

Jelkić, Tomislav

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:649230>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-24**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Tomislav Jelkić

Elementi i percepcija regionalnog identiteta Slavonije

Prvostupnički rad

Mentor: prof.dr.sc. Borna Fuerst-Bjeliš

Ocjena: _____

Potpis: _____

Zagreb, 2023.

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Prvostupnički rad

Elementi i percepcija regionalnog identiteta Slavonije

Tomislav Jelkić

Izvadak: Tema ovog rada jest regionalni identitet hrvatske povijesne regije Slavonije. Regionalni se identitet u geografskoj znanosti počeo proučavati u drugoj polovici 20. stoljeća, a dijeli se na identitet regije i regionalnu svijest stanovnika. Nakon teorijskog uvoda s filozofskim i sociologijskim referencama, rad se kroz pet odabranih tvorbenih elemenata dotiče identiteta regije. Regionalna se svijest obrađuje u drugom dijelu rada, u sklopu kojeg je provedeno anketno istraživanje vanjske i unutarnje percepcije istoka Hrvatske. Njezini rezultati pokazuju da su prirodno-geografska obilježja i način života element koji se i u vanjskoj i u unutarnjoj percepciji ističe kao najbitniji u stvaranju posebnosti Slavonije kao regije, a isto tako i kao element koji ima najveći utjecaj na stvaranje regionalne svijesti domaćih stanovnika. S druge strane, nacionalni se identitet pokazao kao primarna razina prostornog identiteta većine domaćeg stanovništva. Anketa osim toga dodiruje teme popularne kulture i regionalnih medija, gdje se pokazalo da popularna kultura nije znatnije utjecala na percepciju od strane vanjskog stanovništva.

38 stranica, 11 grafičkih priloga, 4 tablice, 41 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: identitet, identitet regije, Slavonija, regionalna svijest, način života

Voditelj: prof. dr. sc. Borna Fuerst-Bjeliš

Tema prihvaćena: 9. 2. 2023.

Datum obrane: 13. 7. 2023.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Geography

Undergraduate Thesis

Elements and perception of Slavonia regional identity

Tomislav Jelkić

Abstract: Topic of this paper is regional identity of Croatian historic region Slavonia. Regional identity in Geography has been studied from the second half of the 20th century, and is divided into identity of a region, and regional consciousness of its inhabitants. After the theoretic introduction with philosophy and sociology references, paper deals with identity of a region through five selected constitutive elements. Regional consciousness is being processed in the second section of the paper, and as part of that second section research survey about external and internal perception of Croatian East has been made. Its results show that natural-geographical characteristics and way of life are the element which is the most important one in the creation of specialty of Slavonia as a region, both in external and internal perception, and at the same time as the element which has the biggest influence on creating regional consciousness of domestic habitants. On the other side, it has been shown that the national identity is the primary level of spatial identity of the majority of the local population. Besides that, research survey touches the topic of popular culture and regional media, where it turned out that popular culture did not significantly affect the perception of the 'outsiders'.

38 pages, 11 figures, 4 tables, 41 references; original in Croatian

Keywords: identity, identity of a region, Slavonia, regional consciousness, way of life

Supervisor: Borna Fuerst-Bjeliš, PhD, Full Professor

UndergraduateThesis title accepted: 09/02/2023

Undergraduate Thesis defense: 13/07/2023

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Marulićev trg 19, Zagreb, Croatia

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. POJAM IDENTITETA	1
3. REGIONALNI IDENTITET	3
3.1. POJAM MJESTA U HUMANISTIČKOJ GEOGRAFIJI	3
3.2. REGIJA.....	4
3.3. REGIONALNI IDENTITET.....	5
4. SLAVONIJA – PROSTORNI OBUHVAT I ODABRANI TVORBENI ELEMENTI REGIJE	10
4.1. HISTORIJSKOGEOGRAFSKE PRETPOSTAVKE PROSTORNOG POJMA I OBUHVATA SLAVONIJE	11
4.2. ZEMLJA, PEJZAŽ, ČOVJEK	13
4.3. ŠTOKAVSKO NARJEČJE SA SLAVONSKIM DIJALEKTOM	18
4.4. TRADICIJSKA KUHINJA	20
4.5. TRADICIJSKA GLAZBA	22
5. UNUTARNJA I VANJSKA PERCEPCIJA REGIONALNOG IDENTITETA	26
5.1. UVOD I METODOLOGIJA	26
5.2. REZULTATI I RASPRAVA	27
6. ZAKLJUČAK	37
7. LITERATURA I IZVORI	39

1. UVOD

Pojam identiteta postao je vrlo čest objekt istraživanja u društvenim i humanističkim znanostima od 2. polovice 20. stoljeća. Raslojavanje zajednice, dekonstrukcija i kritika tradicije, te individualizacija suvremenog čovjeka u procesima postmoderne zasigurno su potaknule bavljenje čovjekovim „sebstvom“. Kako je čovjek sa svojim umom izrazio kompleksno biće, tako je i pojam identiteta vrlo složen i teško ga je jednoznačno definirati. Nakon filozofije, sociologije i psihologije, identitetski diskurs ulazi i u geografsku znanost. Temelje su postavili humanistički geografi (Yi-Fu Tuan, Edward Relph) sredinom 1970-ih godina svojim radovima o prostoru, mjestu, osjećaju mjesta i bezmjesnosti, povezujući mjesta sa značenjima, osjećajima i iskustvima ljudi, a nalazeći podlogu u fenomenologiji Edmunda Husserla i Martina Heideggera. Sustavnom i sveobuhvatnijom globalizacijom, homogenizacijom kulture i ujednačavanjem iskustva, mnoga su mjesta i regije u opasnosti gubitka svoje jedinstvenosti i identiteta. Svaka sila akcije izaziva silu reakcije, stoga je Europska unija, također i zbog političke zabrinutosti za budućnost funkcioniranja nacionalnih država, počela provoditi agendu „Europa regija“. Paasi to buđenje regija navodi kao paradoks budući da je još od 19. stoljeća bila predviđena njihova propast, kao i propast ostalih kolektivnih fenomena povezanih sa solidarnošću (Keating, 1998., Paasi, 2009., prema Paasi, 2011.). Ipak, ako bih državu smatrao kolektivitetom, onda bi regija bila svojevrsna individua koja bi se uklopila u tu rastuću individualizaciju. Uslijed svega toga, na važnosti dobiva i regionalna geografija, koju je sredinom prošlog stoljeća potisnula kvantitativna revolucija sa svojim egzaktnim matematičko-statističkim metodama i modelima. Regionalna se geografija, između ostalog počela baviti i regionalnim identitetom, kao esencijalni, dijelom društvenog identiteta. Cilj ovog rada jest istražiti regionalni identitet hrvatske povijesne regije Slavonije i njezinih stanovnika, što utječe na njega i kako se, ako se, manifestira, te kako ga percipiraju stanovnici ostatka Hrvatske.

2. POJAM IDENTITETA

Kada bih ja, prije čitanja literature o ovoj temi, laički morao definirati identitet, rekao bih da je to sve ono što čovjeka čini takvim kakvim jest, a samim time i drugačijim od drugih ljudi. Definicija možda nije najspretnija, ali sadrži dvije bitne komponente – jedinstvenost i različitost. Pojam identitet (lat. *identitas*) dolazi od latinske riječi *idem*, koja znači isto. Osim dva temeljna značenja, istovjetnosti i razlikovanja, on pretpostavlja i određenu konzistentnost, odnosno vremenski kontinuitet. Kako je u uvodu navedeno, identitet je vrlo složen pojam kojem različito pristupaju različite znanosti, te ga tako i definiraju. Iako je u antičkoj filozofiji bilo

zanimanja za čovjekovo „ja“, velik korak u novovjekovnoj filozofiji radi Descartes odmicanjem od srednjovjekovnih tema i stavljanjem čovjeka, kao subjekta koji misli, u središte. Heidegger (1996., 285, 287) piše: „Prema uobičajenoj formuli stav identiteta glasi: $A=A$. Taj stav važi kao vrhovni zakon mišljenja. (...) Ona zapravo glasi: „A jest A“. Tim „jest“ stav kazuje kako svako biće jest. Stav identiteta govori o bitku bića. Kao zakon mišljenja stav važi samo ako je on zakon bitka, koji glasi: svakom biću kao takvom pripada identitet, jedinstvo sa samim sobom.“ Zato Eagleton (2002.) jednostavno primjećuje kako smo slobodni kad više ne moramo previše razbijati glavu oko toga tko smo (prema Gašpić, 2018.). Identitet je, također, i različitost. Prema formuli za stav različitosti i opreke, identitet su sve karakteristike (ime, izgled, opis itd.) koje služe razlikovanju osobe ili pojave od bilo koje druge (Korunić, 2005.). O identitetu „prvoga“ i „drugoga“ riječi će biti u idućem poglavlju.

Cifrić i Nikodem (2006.) navode kako je pitanje identiteta kulturna i povijesna specifičnost zapadnog moderniteta koje, kao kulturno i znanstveno pitanje, postaje važno za zapadna društva početkom 19. stoljeća. Potaknuto je dominantnim društvenim zbivanjima: prosvjetiteljstvom, industrijskim i demokratskim revolucijama, nestajanjem feudalizma, opadanjem religijskog autoriteta i pojavom romantizma. Problem socijalizacije pojedinca javio se kada su dotadašnji sustavi vrijednosti znatno narušeni. U tradicionalnom društvu kojim dominira zajednica nije bilo potrebe za postavljanjem egzistencijalnih i identitetskih pitanja jer su odgovori bili u povezanosti religijskog svjetonazora i svakodnevnog života u zajednici. Ideja o „jedinstvenosti svake osobe“ bila je strana pred-modernoj kulturi gdje su ključni čimbenici identiteta (npr. spol, društveni status) bili relativno stabilni (Giddens, 1991., Bendle, 2002.; prema Cifrić, Nikodem, 2006.).

Altaras Penda piše o moći identiteta te govori kako je identitet skup zapamćenih događaja, često višestoljetnih, sabranih u osobitost svake osobe i da je upravo zato identitet ponajprije pitanje odnosa moći koji je vladao nekim prostorom, što se osobito očitava u kriznim situacijama. Na primjer, u Domovinskom ratu mladići iz Slavonije odlazili su braniti Dubrovnik, osjećajući da brane nešto svoje, iako puno njih nikada prije tamo nije bilo. Povijest je puna takvih situacija. U Španjolski građanski rat odlazili su ljudi iz cijele Europe braniti ideju republike, za koju su bili spremni dati život. Lord Byron otišao se boriti u Grčku tijekom rata za neovisnost, zanesen slikom i poviješću „Helade“. Zbog takve pokretačke snage koju identitet ima, osim što je pokazatelj moći, on i jest moć, pa je kao takav poželjan svakoj vlasti i svakoj ideologiji. Autor misao završava retorički: „Ako ne znamo svoje „JA“, kako možemo kvalitetno sudjelovati u nekom „MI“?“ (Altaras Penda, 2005., 59).

Pionir teorije društvenog identiteta, Henri Tajfel, definira društveni identitet kao dio pojedinčevog pojma o sebi koji proizlazi iz njegove svijesti da je pripadnik jedne ili više grupa, ali i iz emocionalnog značaja koji za njega ta pripadnost predstavlja (Tajfel, 1981.). Teorija socijalnog identiteta kaže da pojedinac socijalni identitet stječe na temelju pripadnosti pojedinim grupama. Kada osoba o sebi počne misliti kao o pripadniku određene socijalne grupe, možemo reći da je kod njega pobuđen socijalni identitet (Jelić, 2003.). U svojem su radu Cifrić i Nikodem, proučavajući socijalni identitet u Hrvatskoj 2006. godine, izdvojili pet njegovih dimenzija: kulturalnu, socio-profesionalnu, regionalnu, nacionalno-vjersku i susjedsko-lokalnu. U njemu 84,1% ispitanika smatra važnim, a 36,4% vrlo važnim pripadnost kraju (regiji) u kojem sada živi, a pripadnost kraju (regiji) u kojem su rođeni važnim smatra 80,4%, a vrlo važnim 35,2% ispitanika.

3. REGIONALNI IDENTITET

3.1. POJAM MJESTA U HUMANISTIČKOJ GEOGRAFIJI

Oni koji su postavili temelje za kasnije izučavanje o prostornim identitetima jesu humanistički geografi na čelu s Yi-Fu Tuanom i Edwardom Relphom. U svojim su monumentalnim radovima sredinom 70-ih („Space and place“, „Place and placelessness“) istraživali bit mjesta, njegov identitet, distinkciju od apstraktnog prostora, navodili fenomene „topofilije“ i „bezmjesnosti“ i sl. U propitivanju mjesta Relph obraća pažnju na *identitet mjesta* i *identitet s mjestom*. Pod prvim smatra „upornu istovjetnost i jedinstvo koje mjestu dopušta razlikovanje od ostalih“. Identitet mjesta sastoji se od tri komponente: fizičkog okruženja, aktivnosti, situacija i događaja, te individualnih i grupnih značenja stvorenih kroz ljudsko iskustvo i namjere prema tom mjestu. Za Relpha, najvažniji je *identitet s mjestom*, kojeg prikazuje kroz pojam *unutrašnjosti* – stupanj povezanosti, uključenost, briga koju pojedinac ili grupa imaju za određeno mjesto. Što se osoba osjeća „dublje“ unutar mjesta, to će jači biti njegov ili njezin identitet s mjestom. Najjači osjećaj iskustva mjesta Relph naziva *egzistencijalnom unutrašnjošću*. Pod tim smatra duboko, nesvjesno uranjanje u mjesto i iskustvo koje većina ljudi ima kada su kod kuće, u svojoj zajednici i regiji (Seamon, Sowers, 2003.).

Humanistički geografi, kao oponenti prostornih analiza, okrenuli su se humanističkim znanostima i filozofskim pravicima kao što su fenomenologija i egzistencijalizam te su, sukladno tomu, počeli isticati ljudski um, svijest i sustave vrijednosti. Takva je geografija od fenomenologije preuzela zanimanje za čovjekov svijet, život i mjesta na kojima proživljava svoja iskustva. Fenomenolozi su zajedno s egzistencijalistima naglašavali proživljeno iskustvo i povezivali prostore sa značenjima i važnošću koja imaju za ljude. Fenomenologija se kao

filozofski pravac razvila u Njemačkoj početkom 20. stoljeća pod idejama Edmunda Husserla, a na humanističku su geografiju najveći utjecaj imali radovi Martina Heideggera i Mauricea Merleau-Pontyja (Šakaja, 2015.).

Ono što se ponekad stavlja nasuprot mjestu, kao poveznici s individualcem, jest regija, kao poveznica s grupom. Iako je Yi-Fu Tuan na neki način postavio temelje za kasnije proučavanje regionalnog identiteta, u isto je vrijeme i kritizirao mogućnost tog koncepta. Smatrao je da nacionalna država može biti znatno važnija od regija koje se nalaze između svakodnevne okoline pojedinca i države. Regije su kao takve prevelike da bi ih se iskusilo direktno, a njihov teritorijalni simbolizam slabiji je od simbolizma nacionalne države (Tuan, 1975., 1976., prema Paasi 1986.). Tuan je uveo pojam topofilije – emocionalne spona između ljudi i mjesta ili okoline. Topofilija obuhvaća sve ljudske emotivne veze s materijalnim okolišem, a njezin važan element jest svijest o prošlosti mjesta. Prošlost se povezuje s korijenima, a korijeni s patriotizmom. Pri tome on razlikuje lokalni i imperijalni patriotizam. Lokalni se temelji na intimnim iskustvima mjesta, a imperijalni se hrani ponosom i egoizmom. Topofiliju Tuan veže samo uz lokalni patriotizam, jer se emocije ne mogu rastegnute na cijeli imperij. Deklariranje „ljubavi prema čovječanstvu“ izaziva njegovu sumnju, stoga topofilija zvuči lažno kada svojata velik teritorij (Tuan, 1990., prema Šakaja, 2015.). Tuanu je topofilija autentična samo kada se odnosi na područja po mjeri ljudskih bioloških potreba, područja koja čovjek može doživjeti osjetljivo i iskustveno, koja su dovoljno mala da se upoznaju neposredno (Šakaja, 2015.).

3.2. REGIJA

Koncept regije bio je i jest jedan od temeljnih kategorija geografske misli. Taj koncept tradicionalno pripada aparatu regionalne geografije koji je dominirao geografijom do sredine prošlog stoljeća. Svojedobno je regionalna geografija bila opisivana i kao „kruna geografije“ (Paasi, 1986.). Razvoj moderne regionalne geografije počeo je u 19. stoljeću. U tom razdoblju, Carl Ritter, kojeg mnogi smatraju osnivačem moderne regionalne geografije (a uz Humboldta i cjelokupne moderne geografije), daje temeljne teorijske postavke na kojima počiva kasniji razvoj discipline. Jak zamah regionalna geografija doživljava od 1870. do 1930. godine, u doba kada se geografija kao disciplina institucionalizira. U razdoblju 1930.-1950. regionalna je geografija još naglašenije stekla položaj primarne geografske grane u čijoj su funkciji sve ostale grane opće geografije. Njen položaj i značenje mijenja se 1950-ih. Koncept regionalne geografije doživljava kritike, pa i napuštanje, a težište geografskog interesa preusmjerava se na teme opće geografije, funkcionalne organizacije prostora i ekologije. Do kraja 70-ih godina interes za regionalnu geografiju u nekim je zemljama gotovo i nestao. Ipak, od 1980-ih, uslijed potreba istraživanja regionalnih struktura i procesa uvjetovanih globalizacijom i novim oblikom

razvoja, interes za regionalnu geografiju ponovno raste, ali ne interes za oživljavanje tradicionalne, već razvoj „nove regionalne geografije“ (Vresk, 1997.).

Prema Geografskom rječniku Alfonsa Cvitanovića (2002.) regija (lat. regio, -onis = crta odvajanja, međa; pokrajina, područje) jest kraj, pokrajina, područje, izdvojeno područje Zemlje posebnih prirodno-geografskih i/ili društveno-gospodarskih i povijesnih obilježja, koja su tako i toliko međusobno povezana i isprepletena da prostoru daju pojavnost, svojevrsnost i cjelovitost po kojima se razlikuje od drugih regija. Hartshorne (1959., prema Paasi, 1986.) jednostavno određuje regiju kao područje specifične lokacije koje je na neki način različito od ostalih područja i koje seže dokle seže ta distinkcija. Krajem prošlog stoljeća dolazi do promjene shvaćanja koncepta regije te se ona od onda počinje poimati i kao psihološki konstrukt koji počiva na percepciji i identificiranju stanovništva s njihovim prostornim kontekstom, stvarajući i tako pojam vernakularne regije kao oblik perceptivne regije (Vukosav, Fuerst-Bjeliš, 2015., prema Bogdanić, Kajić, 2021.). Takav pristup naglasak stavlja na skupinu ljudi koja se poistovjećuje s mjestom, reljefom, običajima i sl., a naziva se humanističko-fenomenološkim (Cvitanović, 2002.). Oživljavanje regija ne može se objasniti jednim direktnim razlogom. Opće tendencije poput nejednakog razvoja, zapažanja o regionalnim jezicima i kulturama kojima prijete pad, nacionalna devolucija ili federalizacija kao načini smanjenja moći centraliziranih država, ili kao načini nošenja sa separatističkim težnjama i sukobima, neki su od razloga koji stoje iza uspona regija (Anderson, 2000.; prema Paasi, 2011.). Za razliku od kategorije mjesta koja je usmjerena na individuu, regija je protumačena kao kategorija s eksplicitnom kolektivnom dimenzijom koja predstavlja institucionalne prakse i povijest regije, a ne povijest pojedinca. Regija je u svakodnevnom životu posredovana u obliku različitih simbola, koji su jednaki za sve u jednoj regiji, iako treba uzeti u obzir da će značenja povezana s njima uvijek biti konstruirana osobno, na temelju individualne situacije (Paasi, 1986.).

3.3. REGIONALNI IDENTITET

Regionalni identitet utemeljen je u kolektivnoj svijesti o jedinstvenosti i homogenosti prostora i različitosti u odnosu na susjedne i druge prostore (Marković, Fuerst-Bjeliš, 2015.). Za poistovjećivanje s mjestom najvažniji je individualni identitet, dok za poistovjećivanje s regijom na važnosti dobiva grupni, odnosno kolektivni identitet. Korunić (2005.) individualne identitete definira kao etničke i nacionalne identitete kojima se pojedinci svojom voljom poistovjećuju s nekom etničkom grupom, zajednicom ili nacijom unutar koje žive i prihvaćaju njezine vrijednosti, pravni i politički poredak, te izražavaju lojalnost spram nje. S druge strane, grupni se identiteti odnose na grupu koja se poistovjećuje s nekom etnijom ili nacijom unutar

koje živi i prihvaća njezine vrijednosti, tradiciju, pravila i sl. Kolektivni identitet sličan je pojam, ali on ne podrazumijeva određenu grupu, nego kolektiv u cjelini. Iako se Korunić u svojem radu bavi nacijom i nacionalnim identitetom, ove se formulacije makar djelomično mogu preslikati na regiju i regionalni identitet. Za regionalni identitet tako je važna i individualna komponenta, odnosno identifikacija pojedinca s određenom regijom i grupom, ali i grupna komponenta, to jest identifikacija grupe s regijom. U kontekstu regionalnog identiteta važni su i identiteti „prvoga“ i „drugoga“. Oni polaze od modela identiteta različitosti i opreka. Između identiteta „prvoga“ („nas“) i identiteta „drugoga“ („njih“), identitet „prvoga“ je ukupnost činjenica (podrijetlo, jezik, tradicionalna i moderna kultura, običaji, pravo, društvo, povijest) koje služe da se odredi identitet „drugoga“ („njihov“ identitet), odnosno da se pojedinac ili grupa odrede pomoću Drugoga, pomoću drugog pojedinca ili grupe kao oprečna osobnost, oprečna slika, oprečna povijest i sl. Ta oprečna povijest vidljiva je na primjeru jednog istraživanja regionalnog identiteta Istre (Orlić, 2008.), koja je u više navrata kroz povijest bila odvojena od ostatka Hrvatske, te u kratkom periodu znala promijeniti nekoliko država i političkih režima. Jedna je ispitanica u intervjuu izjavila da shvaća ljude koji se izjašnjavaju kao Istrijani, a ne Hrvati, jer oni nisu dijelili povijest Hrvatske, nego su imali neku drugu povijest. Šakaja navodi primjer Strabona i njegovog vjerovanja da se riječ „barbarski“ prvotno odnosila na strance koji su loše govorili grčki, pa se njihov govor Grcima činio grubim, nerazumljivim. Iako takav izgovor ne proizlazi iz prirodne govorne mane, već iz razlike među jezicima, Strabon objašnjava da su Grci tu riječ rabili podrugljivo, a kasnije ju i zlorabili kao opći naziv za negrčka plemena (Strabon, 1964., prema Šakaja 2015.). Takva se interpretacija poklapa sa suvremenim propitivanjima izgradnje vlastitog identiteta omeđivanjem sebe od Drugih, povlačenjem imaginarnih granica (Šakaja, 2015.).

Jedan od najvažnijih teoretičara regionalnog identiteta jest finski geograf Anssi Paasi, koji se u mnogim svojim radovima bavio tom problematikom. Za njega je regionalni identitet pojam ključne važnosti što se tiče biti regija, budući da povezuje i objektivne, materijalne (prirodu, kulturu, ekonomiju) i subjektivne (osobne/kolektivne prikaze) dimenzije regije. Dok su humanističkom kontekstu značenja mjesta strukturirana na temelju osobnog „svijeta života“ (*lebenswelt*, svakodnevna iskustva koja uzimamo „zdravo za gotovo“) i njegovih značenja, regija pak dolazi do pojedinaca kroz institucionalne prakse, iako njena uloga nije nužno manifestirana u *svijetu života* svih individua. Paasi pokazuje određeni pomak od svojevrsnog humanističkog pogleda i ističe da regionalni identitet ne može biti sveden samo na regionalnu svijest osoba koje žive u regiji, stoga je razumnije bazirati koncept na institucionalizaciji

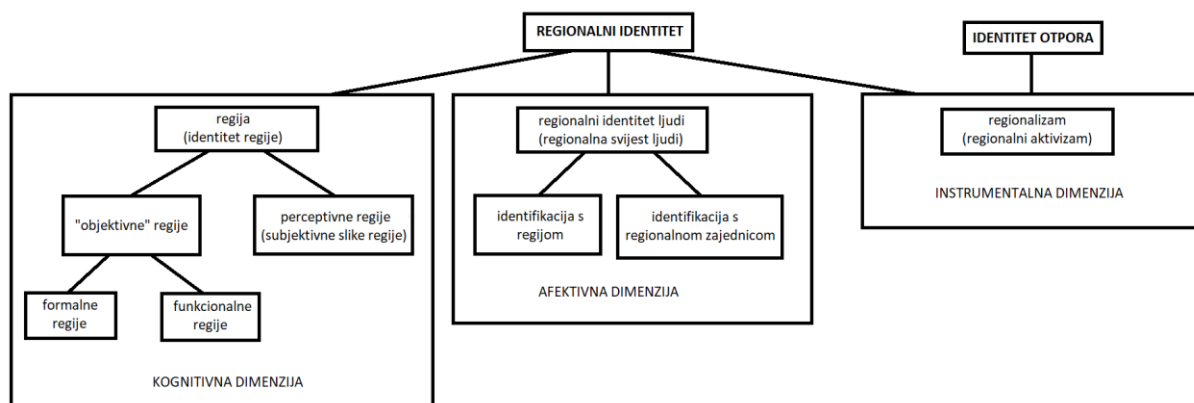
procesa koja uključuje reprodukciju regionalne svijesti stanovnika (i drugih koji žive izvan regije) i materijalne i simboličke značajke regije (Paasi, 1986.).

Kao i riječ identitet, tako i izraz regionalni identitet ima pozitivne konotacije, dijelom kao rezultat implicitne pretpostavke da on povezuje ljude i regiju, pruža ljudima zajedničke regionalne vrijednosti i samopouzdanje. Paasi dijeli regionalni identitet na dva dijela: identitet regije i regionalni identitet stanovnika. Tradicionalno, geografi su za potonji pojam uveli izraz „regionalna svijest“, koji označava osjećaj povezanosti, zajedništva i percepciju posebnosti svoje regije (primjećujemo povezanost s Relphovim *identitetom mjesta* i *identitetom s mjestom*). Regionalna se svijest dijeli u dva dijela: identifikaciju s regionalnom zajednicom i ulogu regije u hijerarhiji regionalne svijesti, to jest identifikaciju s određenom regijom. Identifikacija sa zajednicom može biti realna i idealna. Dok se realna odnosi na stvarne odnose među osobama (uglavnom „licem u lice“) koje su na neki način povezane s regijom, idealnu čine kolektivni prihvaćeni narativi, selektivni elementi (iz prošlosti i sadašnjosti), usmena povijest, folklor i ideologije. Idealni se identitet odnosi na sliku identifikacije verbaliziranu i prikazanu u institucionalnim praksama regije i društva te je najefektivnije korišten u političke (regionalizam, nacionalizam) i marketinške svrhe (regionalni marketing). Zajednička iskustva u svakodnevnom životu i uključenost u svakodnevna značenja i simbole ključni su za nastanak lokalnog kolektivnog identiteta. Obrnuto, zajednička iskustva i uključenost u zajednička značenja i simbole koja ne proizlaze iz iskustava svakodnevnog ponašanja i okoline pružaju mogućnost postojanja regionalnog identiteta stanovnika neke regije – većina njih nepoznati jedni drugima. Potonje, kao institucionalno održana kolektivna tradicija, više je povezano s povijesti i karakteristikama regije nego s pojedincima (Paasi, 1986.).

S druge strane, identitet regije odnosi se na one značajke, prirodne, kulturne, gospodarske, povijesne itd., koje tvore regiju i razlikuju ju od ostalih (tvorbene elementi). On se također dijeli na dva dijela – znanstvene klasifikacije i percepcije regije (unutarnju i vanjsku). Paasi u svom starijem radu identitet regije dijeli na subjektivni i objektivni. Dok se subjektivni odnosi na slike o regiji koje imaju njeni stanovnici (unutarnja percepcija), objektivni podrazumijeva slike o regiji koje imaju oni koji ne žive u njoj (vanjska percepcija). Unutarnje slike regije sadrže ideju granice stanovnika i ostalih značajki regije od ostalih, te uključuju svijest o posebnoj naravi „naše“ regije. Slike portretiraju fizičku i društvenu stvarnost koja je uglavnom iznad svakodnevnog života pojedinca, te koja zajedno sa činjenicama, stereotipima i mitovima sačinjava prostornu osnovu za naše viđenje svijeta. Dok se unutarnje slike mogu shvatiti kao dio regionalne svijesti, vanjske se odnose na klasifikacije konstruirane u različitim znanstvenim disciplinama, na primjer, regionalne podjele na temelju fizičkog okoliša, kulture, krajolika itd.

Regije se u takvim podjelama može shvatiti kao da imaju identitet koji ih razlikuje od ostalih. Uloga unutarnjih i vanjskih slika različita je u društvenim praksama. Vanjska slika regije njezin je „poster“ u društvenoj svijesti i može biti manipuliran jer je krajolik vrlo važan u slici regije - Paasi ističe kako su u Finskoj krajolici i priroda pretežno glavne značajke koje stanovnici koriste kao argument za klasifikaciju finskih regija (Paasi, 1986.), a Zupanc i Lukić (2005.) u svom istraživanju navode kako su razglednice pojedinih mjesta u Istri sadržavale motive koji u njima ustvari ne postoje.

Keating pak izdvaja tri važna elementa regionalnog identiteta: kognitivni, afektivni i instrumentalni. Kognitivni označava svijest o regiji i njenim granicama, kao osnova za njeno razlikovanje od drugih regija. Whittlesey (1954., prema Paasi 1986.) piše kako će se regija s jasnim kognitivnim pojmom o sebi vjerojatno svojim stanovnicima, ali i autsajderima, učiniti kao da ima neovisno postojanje. Afektivna se komponenta odnosi na regionalnu svijest i pripadnost, te osjećaje kao okvir za kolektivni identitet. Instrumentalni dio znači djelovanje. On govori je li regija baza za zajedničko djelovanje u potrazi za političkim, ekonomskim ili društvenim ciljevima (Keating, 1998., prema Paasi, 2001.). Regija i regionalni identitet društvene su činjenice koje mogu proizvesti akciju ako ljudi vjeruju u njih. Čak i ako ljudi aktivno ne misle o njima, one imaju ulogu u medijima i upravljanju (Paasi, 1996.). Zato regionalni identitet može biti važan element onog što Castells naziva *identitet otpora*, čime smatra identitet kojeg stvaraju podređeni subjekti s načelima suprotnim od onih koja zastupaju institucije (Castells, 2002.; prema Cifrić, Nikodem, 2006.) Na slici ispod može se vidjeti odnos Paasijevog i Keatingovog koncepta regionalnog identiteta i poveznica s Castellsom.

Sl.1. Koncept regionalnog identiteta

Izvor: preveo autor, prema Marek, 2022.

Paasi najveću važnost u proučavanju regije i regionalnog identiteta pridaje „institucionalizaciji regije“, procesu koji je temeljen na teritorijalnom, simboličkom i institucionalnom oblikovanju.

Prva faza u procesu institucionalizacije odnosi se na razvoj društvenih praksi preko kojih regija dobiva svoje granice i postaje identificirana kao različita jedinica u prostornoj strukturi društva. Postojanje bilo kakvih granica, ne nužno fizičkih, osnovni je zahtjev za nastajanje regionalne svijesti među stanovnicima (Paasi, 1986.). Poznato je da je teritorij povezan s prostorom i moći. Teoretičar teritorijalnosti Robert Sack smatra teritorijalnost „primarnim geografskim izrazom društvene moći“, a definira ju kao „pokušaj osobe ili grupe da vrši djelovanje, utjecaj ili kontrolu nad ljudima, fenomenima i odnosima povlačenjem granica i uspostavljanjem kontrole nad geografskim područjem“ (Sack, 1986., prema Šakaja, 2015., 225).

Regije nemaju samo teritorijalni nego i simbolički oblik koji je često korišten u konstrukciji narativa o identitetu i pri simboliziranju regije. Tijekom druge faze, utemeljuju se određene strukture teritorijalnih simbola. Posebnu važnost ima ime regije, koje povezuje svoju sliku s regionalnom svijesti stanovnika i „autsajdera“ (Paasi, 1986.). Jean Gottmann u geografiju je uveo pojam ikonografije, pod čime razumije „cjelokupan sustav simbola u koje narod vjeruje“. Koristeći se istom ikonografijom, ljudi dijele iste slike, svjetonazor i vrijednosti. Stoga, ikonografija stvara, čak više nego ideologija, stabilne identitete i potiče njihovo održavanje. Ona sprječava komadanje geografskog prostora i promjene što ih donose cirkulacijski procesi (Gottmann, 1947., 1964.; prema Šakaja, 2015., 91). Dio ikonografije nacije su i simbolički krajolici, kao dio sjećanja i osjećaja koje povezuju ljude (Meinig, 1979.; prema Paasi, 1986.). Razvoj sfere institucija često se odvija istovremeno s prethodnom fazom jer su institucije prirodno povezane s uporabom imena i ostalih teritorijalnih simbola i znakova regije. Taj razvoj institucija ne odnosi se samo na formalni „establišment“, nego i na lokalne i nelokalne prakse u politici, ekonomiji, pravu, administraciji itd. One služe jačanju važnosti i uloge teritorijalnih simbola i na taj način utječu na identitet regije i potencijalni osjećaj zajedništva među stanovništvom. Što se tiče četvrte, posljednje faze, točka kulminacije i najformalnije svojstvo proglašeno od društvenih institucija jest dobivanje administrativne uloge u prostornoj strukturi društva, koja integrira regiju u generalni sistem (Paasi, 1986.).

U stvaranju regionalne svijesti ne treba zanemariti ni masovne medije regije. Najveći se naglasak stavlja na novine, koje imaju jake ekonomske veze sa svojim tržištem. Provincijske su novine moćne jer velik udio njihovih članaka proizlazi iz dotične regije, a i nije rijetkost da oko 80-90% kućanstava bude pretplaćeno na njih. Osim što širi regionalne informacije, novinski diskurs može promicati regionalne osjećaje i načine razmišljanja, te stavljati naglasak na kolektivne karakteristike regije, njezine krajolike i stanovnike u usporedbi s drugim regijama i njihovim stanovnicima. Mnogi geografi naglasili su ulogu regionalne literature u nastajanju regionalne svijesti i u stvaranju i izrazu regionalizma u različitim zemljama. Književnici su

utjecali na stvaranje regionalne svijesti u Finskoj i na nacionalnoj i provincijskoj razini. Oni nisu nužno ciljali na to, te limitirali svoje radove eksplicitno na jednu regiju, ali koristeći dijalekt, toponimiju i sl., smjestili su ih u posebni regionalni kontekst (Paasi, 1986., 2001.). Slavonska je književnost od 18. stoljeća dala velik doprinos stvaranju slavonskog identiteta opisivanjem, reproduciranjem i korištenjem karaktera, pejzaža, slika, narječja. Mnogi su književnici koji su sa Slavonijom povezani rođenjem i/ili prebivanjem u njoj ostavili trag u stvaranju identiteta regije (vanjskih i unutarnjih slika) te istovremeno i regionalne svijesti stanovnika: Vilim Korajac, Ivan Kozarac, Antun Gustav Matoš, Joza Ivakić, Josip Kosor, Mara Švel-Gamiršek itd. Ipak, pisac kojeg se najviše veže uz Slavoniju, njezin život, navike, ljude, svakako je Josip Kozarac (1858.-1906.). On je prvi na estetski relevantan način književno artikulirao elemente slavonske individualnosti i njezina regionalnog identiteta unutar šireg hrvatskog okvira. Već je u kratkoj prozi *Slavonska šuma* pokazao izravnu vezu između slavonskog pejzaža i ljudske duše, dok je u romanu *Mrtvi kapitali*, na tragu Matije Antuna Relkovića, preuzeo ulogu racionalnog narodnog prosvjetitelja zalažući se za kult rada i novi odnos prema zapuštenoj djedovskoj zemlji. Obnoviteljsku snagu zemlje, tjelesnost prostora i odnos slavonskog čovjeka prema rodnoj grudi varirao je u brojnim djelima. Također, pokazao se i kao vrlo dobar poznavatelj psihologije slavonske žene (*Donna Ines, Tena*). Na tragu prirodnog determinizma, artikulirao je specifičnosti mentaliteta uvjetovane kulturno-geografskim i klimatskim zadanostima. Te mentalitetne crte bile su pune proturječja: na jednoj strani karakteristična ravničarska dobrodušnost, blagost i širokogrudnost, a na drugoj tromost, letargija, neumjerenost u jelu i piću, raspojasanost, nebriga za budućnost (Nemec, 2009.).

4. SLAVONIJA – PROSTORNI OBUHVAT I ODABRANI TVORBENI ELEMENTI REGIJE

Prema Hrvatskoj enciklopediji, Slavonija je historijskogeografska regija u istočnom dijelu Hrvatske, između Save na jugu i Drave na sjeveru, odnosno rijeke Ilove na zapadu, državne granice na istoku, te Bosuta i Vuke na jugoistoku. Zajedno s Baranjom i Srijemom čini geografsku regiju Istočnu Hrvatsku (URL1). Prema prirodno-geografskoj klasifikaciji Hrvatske koju iznosi Bognar (1996.), Slavonija se nalazi u sklopu Panonske megaregije, a čine ju Istočnohrvatska ravnica i slavonsko gromadno gorje (Bognar, 1996.; prema Sarjanović, 2014.). Slavonija se kao povijesna regija spominje u Nacrtu uvjetno-homogene regionalizacije SR Hrvatske (1983.) Veljka Rogića, gdje on definira Slavonsko Polonje kao „jugozapadni rubni dio historijsko geografske Slavonije“. Istočnu Hrvatsku po tom Nacrtu čine Istočnohrvatska ravnica – jedinstveni prostorni kompleks ravničarskog panonskog prostora („dijelovi

historijskogeografskih pokrajina istočne Slavonije, južne Baranje i zapadnog Srijema“), te Središnje hrvatsko međurječje kao dio peripanonskog prostora („Poilovlje sa srednje slavonskim pobrđem“). U knjizi Geografija SR Hrvatske: Istočna Hrvatska (1975.) autori Istočnu Hrvatsku dijele na Istočnohrvatsku ravnicu i Slavonsku posavinu i Požešku kotlinu. U uvjetima prirodne izoliranosti i društvene nepovezanosti proširili su se odgovarajući povijesni nazivi, od kojih su neki poput naziva Slavonija i Baranja u stalnoj upotrebi, a drugi su, npr. Srijem, u novije vrijeme gotovo nestali iz dnevnog govora (Sić, 1975.).

Slavoniju bi se iz perspektive ovog rada moglo poistovjetiti s Istočnom Hrvatskom, jer je kao regija u superordiniranom odnosu prema Baranji i Srijemu, te se u nekim istraživanjima (Sarjanović, 2014., Bogdanić, Kajić, 2021.) pokazalo da se u tim regijama očitava prevladavajuća slavonska regionalna svijest, što je normalno s obzirom na značaj i veličinu Slavonije kroz povijest. Odnosno, kada se govori o Slavoniji kao povijesnoj regiji, onda je ona dio koji tvori Istočnu Hrvatsku. No, ako se o Slavoniji govori kao o vernakularnoj regiji, onda ona ima potencijal da se izjednači s opsegom pragmatičke regije kakva je Istočna Hrvatska. Sarjanovićevi rezultati pokazuju da između 60 i 80% ispitanika iz Iloka smatra Ilok dijelom Slavonije, te on u svojoj disertaciji piše kako dobiveni udjeli Iloka i Belog Manastira, koji se nalaze u povijesnim regijama Srijemu, odnosno Baranji, pokazuju da se te regije u današnje vrijeme uglavnom percipiraju kao dijelovi velikog regionalnog kompleksa u istočnoj Hrvatskoj u kojem dominira Slavonija. U „vanjskom“ ispitivanju perceptivnog teritorijalnog opsega Slavonije Ilok je svrstan u najviši (80-100%), a Beli Manastir u drugi najviši razred (60-79%) (Sarjanović, 2014.). Iako je Bogdanićevo i Kajićevo istraživanje (2021.) dalo oprečne rezultate po pitanju Iloka, i u njemu je pokazana slabost srijemskog identiteta, o čemu će riječi biti kasnije.

Dalje će se u ovom poglavlju proučiti identitet regije Slavonije. Kao odabrani tvorbeni elementi obradit će se redom: historijskogeografske pretpostavke prostornog pojma i obuhvata Slavonije, zemlja/tlo, nizina i šuma kao prirodno-geografska obilježja koja u kombinaciji s čovjekovim djelovanjem tvore specifičan pejzaž, štokavsko narječje (sa slavonskim dijalektom), tradicijska kuhinja, te tradicijska glazba.

4.1. HISTORIJSKOGEOGRAFSKE PRETPOSTAVKE PROSTORNOG POJMA I OBUHVATA SLAVONIJE

U upravnom pogledu današnji teritorij Istočne Hrvatske još od 1. st. pripadao je najprije provinciji Panoniji, a nakon njezine podjele za vrijeme cara Trajana našao se u sastavu provincije Panonia Inferior. S Dioklecijanovim reformama najveći dio kraja uključen je u

provinciju Panonia Secunda, koja u IV. st. predstavlja najistaknutiji dio Panonije (Sić, 1975.). Slaveni na ove prostore dolaze u 7. stoljeću. Ime Slavonija potječe od srednjovjekovnoga lat. imena S(c)lavonia, koje, jednako kao i oblici S(c)lavia i S(c)lavinia, označava „zemlju nastanjenu Slavenima“ (Sclavi, Sclavini, Sclavones) (URL1).

U desetom stoljeću prvi hrvatski kralj Tomislav proširio je srednjovjekovnu hrvatsku državu na sjever, sve do rijeke Drave. Prostor Slavonije ostaje u hrvatskoj državi do 1102. godine. Hrvatska je tada ušla u personalnu uniju s Ugarskom, a Slavonija je dobila posebnog bana, koji je u kraljevo ime upravljao prostorom između Drave i Save. Slavonski Sabor dugo je vremena zasjedao odvojeno od hrvatskog Sabora, a svojevrsnu kulminaciju srednjovjekovne državnosti Slavonija je doživjela za kralja Vladislava II. Jagelovića, kada je prvi put bila istaknuta u kraljevskom naslovu (iza Dalmacije i Hrvatske), a kralj je 1496. svečano odobrio Kraljevini Slavoniji pravo da se na bojnim zastavama i službenim pečatima koristi vlastitim grbom s prikazom kune (URL1).

Prekretnica u povijesti Slavonije svakako je poraz u Mohačkoj bitci 1526. godine. Osmanska vojska teško je porazila vojsku ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika II. Jagelovića, koji je i sam poginuo pri bijegu. Do 1552. i pada Virovitice, Osmanlije su pokorili cijelo donje međurječje Drave i Save, kao i znatne istočne dijelove Križevačke županije. Za sljedećih 130 godina granica „hrvatske“ i „turske“ Slavonije, odnosno Hrvatske i Osmanskog Carstva, stabilizirala se u Poilovlju te u Podravini između Virovitice i Đurđevca, pa početak oblikovanja i ustroja identiteta Slavonije seže u to doba, kada se počela konstruirati njezina današnja zapadna granica (URL1, Sarjanović, 2014.).

Na kartama 17. i 18. stoljeća, u skladu s ranijim prostornim obuhvatom, Slavonija je obuhvaćala cijelo međurječje Drave i Save, iako je pod naletima Turaka u 16. st. uglavnom osvojena, a u svrhu obrane odvojen je njen zapadni dio i stvoren Varaždinski generalat¹. Nakon Velikog bečkog rata (1683.-1699.), oslobađanja Slavonije i prestanka turske opasnosti, hrvatski su plemići opravdano tražili da se Generalat ukine i vrati pod upravu Sabora i bana, no do toga nije došlo sve do 1881., te je to područje do daljnjeg izdvojeno iz prostornog pojma Slavonije (Sarjanović, 2014., Cerić, 2009.). Dakle, za današnji prostorni obuhvat Slavonije i njezinu zapadnu granicu najveću važnost ima stvaranje Varaždinskog generalata, te hrvatsko-turske granice na rijeci Ilovi, oboje potaknuto osmanlijskim osvajanjima.

Za vrijeme Habsburške Monarhije i carice Marije Terezije, 1745. godine, osnovane su županije kao niže upravne jedinice. Tri slavonske županije (Virovitička, Požeška, Srijemska) pokrivale

¹ Vojna se krajina u Hrvatskoj dijelila na Hrvatsku i Slavonsku, a zbog važnosti Varaždina, za potonju se uvriježio naziv Varaždinski generalat (URL2).

su teritorij savsko-dravskoga međurječja, osim jugoistočnog krajiškog područja, sa zapadnom granicom naslonjenom na teritorij Križevačke i Đurđevačke pukovnije², postavljenom kod Virovitice, pa rijekom Ilovom prema Pakracu. Time je bio zaokružen prostor koji se i danas naziva Slavonijom (URL1). Najznačajnija promjena u 19. stoljeću dogodila se 1881. kada je napokon bila dokinuta Vojna krajina koja je odavno izgubila svaki vojni i ekonomski smisao, te su time ukinute i posljednje zapreke integraciji cijeloga prostora Slavonije u jedinstvenu političku i društvenu cjelinu (URL1). Period od kraja 17. do početka 20. st. najznačajniji je u razvoju Slavonije kao regije, budući da su tad nastali elementi koji su oblikovali svijest o njezinom identitetu (gospodarstvo, folklor) (Andrić, 2011., prema Sarjanović, 2014.).

Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. god., Slavonija je postala dijelom novostvorene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevine Jugoslavije). Hrvatska je podijeljena na banovine, pri čemu je većina slavonskog prostora bila pod Savskom banovinom sa sjedištem u Zagrebu, dok su Baranja i Srijem bili u sastavu Dunavske banovine sa sjedištem u Novom Sadu. Za vrijeme Drugog svjetskog rata i postojanja Nezavisne Države Hrvatske, Baranja je bila predana Mađarskoj, a Srijem je bio uključen u sastav NDH. Nakon Drugog svjetskog rata, stvaranjem komunističke Jugoslavije nastale su današnje granice – prostor Srijema od Iloka prema istoku pripojen je Autonomnoj pokrajini Vojvodini u sastavu SR Srbije, dok je Baranja pripojena SR Hrvatskoj. Uz izuzetak razdoblja od početka Domovinskog rata do Mirne reintegracije, tako je ostalo do danas.

4.2. ZEMLJA, PEJZAŽ, ČOVJEK

„Ja sam seljak i volim šumu, vodu i selo, baš kao i Vi, srećni čovječe, koji, živući u prirodi, naučiste s njome razgovarati, naći u njoj utjehe.“ (Antun Gustav Matoš)

Polazeći od pretpostavke prirodnog determinizma, uzima se da prirodno-geografska obilježja određuju način života. U vrijeme kada je ta ideja nastala, prije više od stoljeća cjelokupnog društveno-tehnološkog razvoja, rekao bih da je bila prilično razumna i točna. Jedan od najznačajnijih geografskih teoretičara, Friedrich Ratzel, vezu s tlom smatra najvažnijim obilježjem kulture. Sama riječ kultura u izvornom značenju označava poljodjelstvo ili održavanje prirodnog resursa. Engleska riječ *culture* znači nož pluga, a latinska *colere* obrađivati (Eagleton, 2002.; prema Gašpić, 2018.). Prirodnu osnovu kulture ne čine bogatstva prirode koja čovjeka oslobađaju od rada, nego ona koja ga potiču na trajnu djelatnost, jer „kultura ne raste od mirovanja, nego od rada“ (Ratzel, 1904.; prema Šakaja, 2015., 44).

² Križevačka i Đurđevačka pukovnija činile su Varaždinski generalat nakon upravne reforme 1745.

Nasuprot determinizmu razvila se doktrina posibilizma, na čelu s Francuzom Paul Vidal de la Blacheom. U posibilizmu prirodni okoliš nije shvaćen kao determinanta, nego kao danost kojoj se ljudi prilagođavaju u skladu sa svojim način života (*genre de vie*) (Šakaja, 2015.). Na koji se način ljudi koriste mogućnostima prirode ovisi o njihovoj kulturi. Kultura se pri tome konceptualizira kao način života – *genre de vie*, to jest shvaća se kao ukupnost karakterističnih obrazaca života. On uključuje materijalne i duhovne elemente kulture, a pod tim pojmom razumije se kombinacija tehnika korištenih u gospodarskim i negospodarskim djelatnostima (Sorre, 1962.; prema Šakaja, 2015.).

Uzimajući u obzir ulogu poljoprivrede u gospodarstvu Slavonije kroz povijest, tla imaju posebno geografsko značenje. Posebno su važne vrste tla u ravničarskom dijelu, gdje je glavnina obrađenih površina. Na podlozi prapora i pretaloženog prapora razvila su se smeđa karbonatna tla (gajnjače), koja upućuje na to da je kraj prvobitno bio obrastao šumama. Černozem se pojavljuje na krajnjem istočnom dijelu regije. Na poplavnim ravnicama duž glavnih rijeka, osobito Save i Vuke, razvijena su tamna barska tla, dok su barske crnice najraširenije u poplavnom prisavskom pojasu. U pedološkim prilikama Istočne Hrvatske regionalne specifičnosti značajnije su od zonskih klimatogenih osobina. Sutok velikih rijeka bitno je utjecao na pedogenetske procese i stvorio sredinu u kojoj povremena plavljenja i zaostajanje močvarnih površina imaju veliko značenje (Roglić, 1975.).

Prva asocijacija na Slavoniju većini ljudi vjerojatno bi bila ravnica (nizina). Plodno tlo i ugodna klima uvjetovali su dugu tradiciju poljoprivrede te stoga ne čudi velika povezanost (barem u prošlosti) slavonskog čovjeka sa zemljom, i fizička i psihološka. Što se tiče godišnjeg hoda padalina, u Slavoniji postoji samo jedan, kontinentski režim, a to znači da više padalina ima u toploj polovici godine (4. - 9. mjesec). Ističu se dva maksimuma, a za žitarice i druge poljoprivredne kulture najvažnije su padaline sekundarnog maksimuma – krajem proljeća i početkom ljeta. Prirodne predispozicije za razvoj poljoprivrede bile su temelj osnivanja prvih naselja na tom prostoru, a poljoprivreda je u većem dijelu povijesti bila izrazito dominantna gospodarska djelatnost, stoga ne čudi da je u percepciji lokalnog i vanjskog stanovništva najuže vezana uz prostor Slavonije (Sarjanović, 2014.).

Način života najviše se odnosi upravo na način i vrstu rada. Posao slavonskog čovjeka počinje biljnom proizvodnjom, čiji proizvodi kasnije služe ishrani životinja. Kružni proces koji kreće čovjekovim iskorištavanjem plodnog tla i vode za poljoprivredu završava biljnim i životinjskim proizvodima koji osiguravaju njegovo preživljavanje. Ta poveznica između čovjeka, vrste njegovog rada, te zemlje i vode, očituje se i u književnosti i pjesmama. Kada se govori o odnosu prema zemlji u književnosti, ističu se „povratak u zavičaj kao prostor egzistencijalnoga,

vezanost uz prostor (zemlja, šuma, rijeka, ulica)“, te „sentimentalnost duše“ (Sablić-Tomić, Rem, 2003.; prema Jurašinović, 2018., 36). Josip Kozarac prvi je veliki slavonski pisac nakon Relkovića koji se zalaže za vraćanje zemlji, uvjeren da „bez zemlje i nema šokaštva“, kako je to izrekla Mara Švel-Gamiršek (Rem, 2007.). Poveznica se u književnosti sa slavonskom tematikom naglašava korištenjem motiva flore i faune, motivima oruđa i motivima građevina koje služe kao skladišta za biljne proizvode i prostor za životinje. Živjelo se s prirodom i od prirode, a život Slavonaca obilježavala je jednostavnost. Matoš opisuje prizor u kojem promatra tu jednostavnost i ustrajnost: „I tronut i duboko utješeno gledam prijatelja na oranju, na vlastitoj brazdi, na zemlji, na našoj dobroj zemlji. Sijačka desnica pravi kao gudalom dva „staccata“, po dva pravilna trzaja iz kojih pada pregršt klice, sjemena – sveta pregršt rada i života. Ruka u vreću, pa pravi po dva trzaja, monotono, automatski, makinalno, a umorni i ustrajni korak sijačev daje takt tome veličajnome i jednostavnome lajtmotivu.“ (Matoš, 1973.; prema Jurašinović, 2018.). U proljeće počinje sjetva, uređivala su se dvorišta i vrtovi, sadilo i uzgajalo raznovrsno cvijeće i povrće. Oralo se s volovima i konjima, drvenim i željeznim plugovima, kosilo ručnom kosom, a glavne su kulture bile pšenica, ječam, zob i kukuruz. Tako je i tema obrade zemlje i čuvanja stoke pronašla svoje mjesto u bećarcu: „Dikina je livada kraj moje / pa zajedno čuvamo volove.“ (Bilježnica, rkp. zbirka Katice Vinković, Vinković, 2020.).

Posebnu ljubav gaje Šokci prema šumi. Opsjednut „zelenom religijom“, Josip Kozarac spoznao je da „Slavonac ljubi tu svoju hrastovu šumu nadasve“ (Rem, 2007.). Šumsko je bogatstvo u toku druge polovice 19. st. privuklo kapital koji je u drvom osiromašenoj Srednjoj i Sjeverozapadnoj Europi imao moćno tržište, a plovne su rijeke omogućivale izvoz drveta. Zajednica hrasta kitnjaka i običnog graba koja je karakteristična za vlažniju središnju Hrvatsku, proširuje se i u ovaj kraj, gdje se postepeno prožima sa zajednicom hrasta sladuna i cera, koja dominira u krajnjim istočnim dijelovima. Na Psunju, Papuku i Požeškoj gori najzastupljenije su bukove šume, a na Istočnohrvatskoj ravnici, odnosno njezinim ocjeditim dijelovima, jača udio hrasta medunca i cera (Roglić, 1975.). Ipak, najjači kult kod Šokaca je kult konja („Od sve marve Šokac voli samo konja“, zapisat će Juraj Lončarević. U podnaslovu o glazbi spomenut će se Šokac koji nije dijelio ljubav s konjem.). Koliko je to jak kult vidi se i po tome što konjske zaprege pripadaju u najatraktivnije točke „Vinkovačkih jeseni“ i „Dakovačkih vezova“ (Rem, 2007.). Ljudi su učestalo bili u doticaju i sa drugim životinjama: „I na taj krov (...) doprši prokisao pijetao, tresnu krilima, kukuriknu pa nekako zaprepašteno poleti (...). Prašćići, guske i patke gackaju po blatu na šoru.“

„Kokoši otvorile sentimentalno kljunove, valjuškaju se u pijesku, a pijetlovi pouticali na dudovo granje. Razliježe se grdno gakanje, a jato gusaka leti sa zelene pijace ispod crkve preko kuća i šljivika prema lipovačkom potoku.“ (Matoš, 1973.; prema Jurašinović, 2018., 28,30).

Asocijacija na Slavoniju koja bi ljudima također pala na pamet jest ono što Julije Benešić naziva „raspojasanost“ – sklonost veselju, bezbrižnost, pjesma, jelo i piće (alkoholno). Kada sam prijatelju rekao naslov svojeg prvostupničkog rada on je spontano i nasmijano odvratio: „Rakija.“. Da u tom stereotipnom pogledu ima nečega, svjedoči i Josip Berković (1934.; prema Rem, 2007., 243) opisujući atmosferu koja ujesen ili pred zimu vlada u Slavoniji: „Da bi rezultat bio sigurniji i zaborav veća, Slavonci prije nego što počnu da piju vino, a to je poslije kobasice i čvaraka, snažno srknu iz flaše sa šljivovom rakijom.“ Ljudi su znali uživati u blagodatima zemlje, a takav je bio običaj pravljenja vina i rakije. Rakija šljivovica glavno je piće u Slavoniji; premda su nadaleko poznata požeška, brodska i iločka vina, pučko piće ipak je rakija - narodni lijek za prehladu i povišenu temperaturu, liječenje rane. Nosila se na njivu da bi utažila žeđ, a zimi da bi ugrijala. Moralo je biti rakije i za raznorazna okupljanja, jer je, između ostalog, davala raspoloženje za veselje i pjesmu (Vinković, 2020.).

Ono što je karakteristično za prostor Slavonije jest njezin pejzaž. Većini Hrvata na spomen Slavonije u glavi će se stvoriti nekakva njihova slika - široka, prostrana ravnica, oranice, žitna polja, riječne nizine i sl. Ta široka, prostrana ravnica simbolično se povezuje sa širokom dušom slavonskog čovjeka. Matoš u svom članku „Iz Samobora“ kaže: „Krajevi su ljudi, a ljudi su krajevi.“ (prema Jurašinović, 2018., 13). Slavonski pejzaž prikazan je na mnogim platnima velikih hrvatskih slikara. Taj motiv koristili su Hugo Hotzendorf, Nikola Mašić, Ivan Tišov i Adolf Waldinger. Ipak, možda najljepši primjer jest slika Miroslava Kraljevića *Požeška dolina*, iako ne prikazuje tipični slavonski krajolik na kojeg bi prvo pomislili. U fizionomiji pejzaža Istočne Hrvatske izrazita je razlika između istočnog ravničarskog i zapadnog gorskog prostora, koji po svojim fizionomskim karakteristikama više slični pejzažima Središnje Hrvatske (Sić, 1975.).

Sl.2. Miroslav Kraljević, *Požeška dolina*

Izvor: URL3

Antun Gustav Matoš, hrvatski pjesnik rodom iz Tovarnika, također je vrlo vješto slikao krajolike, no riječima: „Tamo za kućama, za golim šljivicima i poljima, među kojima se patrljci od kukuruza po strništima učiniše Dragici gole kosti – crne se kroz maglu oblaci, koji se natuštili površinom Krndije planine.“ (Matoš, 1973.; prema Jurašinić, 2018., 19). Stvarao je kratku i cjelokupnu sliku slavonskog sela vizualnim motivima šora, crkve, paša, oranica i salaša, te audiovizualnim motivima domaćih i divljih životinja. U citatima Matoš naglašava da je ladanje škola rodoljublja, odnosno u jednostavnosti i prirodnosti rada i odmora seljaka vidi se da poštuje i cijeni vrijednost tla. Njegova uska povezanost sa zemljom, ulaganjem i primanjem jest izvor njegove ljubavi prema majci života koja prerasta u ljubav prema domovini. Matoš, na tragu ranije spomenutih Ratzelovih ideja, naglašava utjecaj povezanosti sa zemljom na ljubav prema domovini uspoređujući selo s gradom u kojem prevladava neprirodnost i lijenost zbog izostanka veze sa zemljom i posrednog odnosa s plodovima koji mu osiguravaju egzistenciju (Jurašinić, 2018.).

Što je također široko u krajoliku Slavonije jesu ulice s kućama u pravilnom nizu – šorovi (mađarska riječ). Kuće su sagrađene jedna do druge s odmjerenim razmakom. Ispred kuće nalaze se kanali, pješačka staza te most (ćuprija). Također, ispred kuće mogu se vidjeti i klupice gdje još uvijek stariji ljudi predvečer znaju sjediti i razgovarati. Iza kuće mogle su se nalaziti ljetna kuhinja, staje, svinjci, pušnica, ambar, bunar, voćnik, najčešće šljivik, te njiva. Šor je motiv mnogih pjesama tamburaške glazbe, od kojih će neke biti spomenute kasnije (*Duša*

bečarska, Sve ću prodat' sutra, Andrija Čordaš). Po prašnjavom seoskom šoru prijevozno sredstvo bila su kola: „Na prašnoj cesti po koja polagana seljačka kola sa sijenom.“ (Matoš, 1973.; prema Jurašinović, 2018., 22). Kako je kršćanstvo, kao neodvojiv dio tradicije, igralo veliku ulogu u životu slavonskog čovjeka, to se ogledalo i u prostoru, te se crkva nalazila u središtu mnogih sela. Važnost u hijerarhiji svakodnevnog života prenijela se na važnost u hijerarhiji prostorne konfiguracije.

Način života ogleda se, osim u književnosti, i u govoru, prehrani i glazbi, o čemu će više riječi biti u narednim podnaslovima.

4.3. ŠTOKAVSKO NARJEČJE I SLAVONSKI DIJALEKT

Jezik je možda najvrjedniji „izum“ ljudske povijesti te uz teritorij i stanovnike čini okosnicu svake države. Hrvatski jezik dijeli se na čakavsko, kajkavsko i štokavsko narječje. Kako je jezik posebnost svake nacije i narodnosti, tako su narječja i dijalekti posebnosti regija. U dijalektološkom pogledu, Slavonija je najkompleksnija regija u Hrvatskoj. Štokavskim narječjem govori se približno u polovini naselja u Hrvatskoj, u cijeloj Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, pa i u Srbiji izvan njezinog jugoistočnog prostiranja. Granica štokavskog narječja na zapadu je na Dravi kod Virovitice, odakle ide u okolicu Bjelovara pa zatim na jug do Jasenovca. Zapadna štokavština obuhvaća govore koji se koriste u Hrvatskoj i najvećem dijelu Bosne, dok istočna štokavština obuhvaća Crnu Goru i najveći dio Srbije. Štokavskih dijalekata ima sedam, a hrvatsko-štokavskih dijalekata četiri: slavonski, zapadni, istočnobosanski i istočnohercegovačko-krajiški. Na području Slavonije uglavnom se koriste slavonski i istočnohercegovački, stoga ću više pažnje posvetiti njima, osobito slavonskom. Istočnobosanskim dijalektom govori se u Virovitici i njejoj okolini, a zapadnim se dijalektom koriste stanovnici par naselja između Osijeka i Đakova, te Dragotina jugozapadno od Đakova. Krajnji istok Hrvatske (Ilok i njegova okolica), može se svrstati u šumadijsko-vojvođanski dijalekt. Istočnohercegovački-krajiški dijalekt rasprostranjen je u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni, Dalmaciji, Banovini i Kordunu, a u Slavoniji zauzima zapadni dio regije, te središnji dio do Osijeka, Vinkovaca i Baranje na sjeveru, odnosno „prodire“ između slavonskog podravskog i posavskog poddijalekta na sjeveru i jugu. Leksik istočnohercegovačkog dijalekta uglavnom je različit u raznim krajevima, zbog različitih utjecaja u pojedinim sredinama. U načelu su svugdje zastupljene turske riječi. Slavonskim dijalektom, kako se već iz naziva vidi, govori se najvećim dijelom u Slavonije, ali prisutan je i izvan nje. Dijeli se na podravski, posavski i baranjsko-bački dijalekt. Većina dijalektologa kada govori o štokavskom narječju, slavonski dijalekt stavlja na prvo mjesto, zbog toga što slavonski dijalekt čuva staro stanje štokavskih govora, te

je kao takav pogodniji za istraživanje i zaključivanje o razvoju narječja i hrvatskog jezika u cjelini i u tom je smislu posebno dragocjen. Slavonski se dijalekt smjestio u slavonskoj Posavini, slavonskoj Podravini, većem dijelu Baranje, te u središnjem dijelu oko Đakova i Vinkovaca na istoku, i oko Požege na zapadu. Na posavskom jugozapadu slavonskim se dijalektom govori od Mačkovca na Savi sve do Velike, u središnjoj zoni slavonskog poteza. Istočno, seže sve do Gorjana sjeverno od Đakova; na sjeveroistoku obuhvaća Bogdanovce, na jugoistoku Račinovce na Savi, koja je redovito južna granica. Podravske govore na zapadu nalazimo od područja istočno od Vaške, sve do blizine Osijeka. Podravskom tipu priključuju se i govori Erduta i Aljmaša. U Baranji, južna granica idioma slavonskog tipa ide od Drave južno od Torjanaca do područja Batine na Dunavu. Slavonskim dijalektom u načelu govore samo Hrvati (Lisac, 2003.). U govoru Slavonaca Rem i Rem ističu jednostavan izraz kao prepoznatljivo obilježje koje se može prepoznati i u njihovom mentalitetu. Jednostavnost se prepoznaje u jednostavnim i kratkim rečenicama gdje su riječi skraćene ili nedostaju, a često se javljaju frazemi i usporedbe (Rem, Rem, 2009.; prema Jurašinović, 2018.). Slavonski je leksik jako obilježen stranim utjecajima koji proizlaze iz povijesti tog područja. Najznatniji je njemački utjecaj (npr. hoklica), osobito u sferi materijalne kulture. Mađarski utjecaj (npr. kecelja) nije ni malen ni velik; relativno je najznatniji na baranjskom području, u toponimiji i osobnim imenima i prezimenima. Turski utjecaj (npr. odžak) dosta je naglašen, kao posljedica turske vlasti u Slavoniji, te pritjecaja stanovništva iz Bosne i Hercegovine. (Lisac, 2003., Kolenić, 2007.). U slavonskom dijalektu prisutna je bogata frazeologija i bogatstvo riječi koje su potrebne u svakodnevnom životu stanovnika tog područja. To su riječi iz značenjskog polja zemlje i poljodjelskih radova, oruđa i pribora za obrađivanje zemlje (grunt, batrljica, čokot, motika), iz značenjskog polja ribolova, jer su govori slavonskog dijalekta smješteni uz najveće hrvatske rijeke (babuška, linjak, šćuka, špiglerica), iz značenjskog polja hrane i pića (jećkat, cvibok, jajce, rakija, šljivovača), kuće, okućnice i kuhinjskog pribora (avlija, bunar, bukara), obrta i ručnih radova (liciter, likar, pinter), značenjskog polja biljnog i životinjskog svijeta (jabučica, marva, ćuko, galebarda), te narodnih nošnji i običaja (marama, špenzli, gaće, crljaneš) (Kolar, Kolenić, 2014.). Prisutni su i usklici na koje je utjecao kršćanski nauk: Jezus Marija!, Hvaljen Isus!, Faljen Bog!. Uzimajući u obzir kompleksnost Slavonije u dijalektološkom pogledu, te činjenicu da se štokavsko narječje u cjelini, a i istočnohercegovački dijalekt kao drugi najrasprostranjeniji u Slavoniji, govori ne samo u drugim dijelovima Hrvatske, nego i u drugim državama, smatram da štokavsko narječje i njegovi dijalekti ne mogu biti snažan formativni element regije, odnosno generator regionalne svijesti. Iako se slavonskim dijalektom uglavnom govori u Slavoniji (uz iznimku malog pograničnog područja uz Orašje, te

nekih mjesta u Bačkoj i Mađarskoj), on ne zauzima dovoljno veliko područje da bi se moglo govoriti o nekakvoj jezičnoj homogenosti. Osim toga, govori slavonskog dijalekta brzo se mijenjaju pod utjecajem književnog jezika, premda po svojoj prirodi pripadaju u arhaične govore nesklone promjenama. Poznato je da govori općenito nestaju, mladi uglavnom govore književnim jezikom, a starije stanovništvo, koje još zna govoriti „šokački“ (govorima slavonskog dijalekta), izumire (Kolenić, 2007.).

4.4. TRADICIJSKA KUHINJA

Još jedan element koji izražava slavonsku posebnost jest njezina tradicijska kuhinja. Pod tim se terminom najčešće misli na seosku prehranu do 20. stoljeća. Iako je primarna svrha hrane biološki uvjetovana, od starog je vijeka imala velik društveni značaj, napose u trgovini. Kuhinja danas ima velik značaj i u nacionalnom identitetu. Francuzi se ponose svojom gastronomijom, a svi znaju za jela talijanskog podrijetla. U davnim vremenima hrana je simbolizirala bogatstvo, a kontroliranje hrane posljedično je davalo moć pojedincima koji su njome upravljali. Upotrebljavala se kao razmjena dobara, za plaćanje poreza te kao danak nakon vojnih pobjeda. U današnje vrijeme novac je odraz moći, a u drevnim se civilizacijama struktura moći utvrđivala hranom (Sandage, 2009.; prema Gašpić, 2018.). Ono što hranu prenosi iz prirodnog u kulturni koncept jest proizvodnja, jer tako hrana dobiva oblik nečega što u prirodi ne postoji. Važnu ulogu u toj kulturnoj transformaciji imaju priprema i način njezinog korištenja (Montanari, 2011.; prema Gašpić, 2018.). Gastronomija u najširem smislu predstavlja vezu kulture i hrane, to jest umjetnost prehrane i kulinarsku umjetnost. Gastronomija je neizostavni dio tradicije hrvatskih regije i važan čimbenik njihovog suvremenog identiteta. Gašpić (2018.) navodi kako je u posljednje vrijeme Slavonija, posebice Baranja, svrstana među vrhunska turistička kontinentalna odredišta. Kontinuirano se povećava broj domaćih i inozemnih gostiju (uz izuzetak pandemije, op.a.), jer osim prirodnih ljepota goste u Slavoniju privlači upravo gastronomija. Stoga, brendiranje turističke ponude i proizvoda moglo bi pridonijeti regionalnom identitetu Slavonije. Gašpić u svojoj SWOT analizi kao snage ističe autohtonu slavonsku tradiciju, bogatu lokalnu gastronomiju, gostoljubivost i tradicijska jela (npr. slavonski kulen). Ipak kao slabosti se naziru neiskorišten potencijal ugostiteljskih objekata, nedovoljna promocija te neupoznatost lokalnog stanovništva s tradicionalnom gastronomijom. Prožimanje kategorije kulture, identiteta i prehrane najbolje se očituje u održavanju brojnih manifestacija čiji je cilj njegovanje tradicije. Od važnijih manifestacija vezanih uz hranu i kulturu prehrane u Slavoniji treba spomenuti Stanarske susrete u Babinoj Gredi. Da bi se dočarao starinski način života, ta se manifestacija svake godine organizira s ciljem očuvanja

starih običaja, narodnih jela i govora. U želji prikaza života kakav je bio nekad, organiziraju se različite natjecateljske igre, prikazuju se poslovi na stanu, a posebna se pozornost pridaje pripremi hrane i kulinarskih specijaliteta. Važnost prehrane i identiteta promovira i projekt Gradskog muzeja u Požegi s nazivom *Muzej u loncu* koji obuhvaća istraživanje puno zaboravljenih namirnica s obilježjima kulture tog podneblja. Osim širenja svijesti o vrijednostima tog dijela nematerijalne kulturne baštine, spomenuti bi projekt trebao pokrenuti uporabu tradicijske gastronomije u turističke svrhe, ali i popularizaciju tradicijskih namirnica općenito. Poticanjem otkrivanja zaboravljenih jela, sakupljanjem starih recepata, te rekonstrukcijom i dokumentacijom njihove pripreme, doprinosi se spoznavanju tradicijske prehrane istočne Hrvatske s kraja 19. i početka 20. stoljeća (Gašpić, 2018.).

Potvrdu o prepoznatljivoj regionalnoj kuhinji pokazalo je i medicinsko istraživanje o prehrambenim navikama stanovnika Hrvatske, na uzorku većem od 9000 ispitanika. Uočene su velike razlike u sklonosti određenoj hrani između populacije odane mediteranskoj, srednjoeuropskoj, balkansko-orijentalnoj ili slavonsko-podunavskoj tradicijskoj prehrani (Rittig-Beljak, 2009.). Hrana je za Slavonce od iznimnog značenja pa se hranom obilježavaju Badnjak, Božić, Uskrs i ostali blagdani. Prehrana je bila važan dio načina života i rada pa su se tijekom žetve, sjetve, berbe ili svinjokolje pripremala bogatija i obilnija jela. Isti je slučaj i s važnim životnim događajima poput rođenja, krštenja, zaruka, kumovanja, ženidbe i smrti. Na zajedničkom obiteljskom objedu za pomoćnim stolom, a blagdanima i svecima za velikom trpezom, jela cicvara, čikoci, tarana, temfani krumpir, ćoravi paprikaš itd. Kada dijete prohoda, jela se pogača iz krušne peći s kovanicama u njoj. Od kolača su se pripremali paprenjaci, šape, štrudle, pogačice s čvarcima, salenjaci i slično. Danas se uz slavonsku kuhinju uglavnom vežu jela poput fiša, čobanca, kulena, kobasice, čvaraka, riječne ribe i sl. Najomiljenije i najčešće konzumirano meso u slavonskoj seljačkoj obitelji bila je, a i danas vjerojatno jest, svinjetina (Rittig-Beljak, 2009.). Slavonska je kuhinja sastavljena najvećim dijelom od proizvoda iz vlastitog uzgoja, a uz autohtonost uočava se i miješanje raznih kulturnih strujanja – njemačkih, mađarskih, orijentalnih, ovisno o povijesno-političkoj situaciji. Mnogi su doseljenici donijeli sa sobom svoje prehrambene navike, a ti su se utjecaji udomaćili i lokalno ih je stanovništvo prisvojilo. Kolonizacija naroda iz Srednje Europe, koja traje od 18. stoljeća, mijenja prehrambena obilježja regije. Austrijske su vlasti poticale sadnju krumpira na koje je novodoseljeno stanovništvo iz južne Njemačke ili Šleske već naviklo. Njemački su doseljenici donijeli i druge inovacije u pripremanju i konzumiranju hrane – upotrebu više vrsta mesa (govedine, teletine), nove načine konzerviranja hrane, uvođenje higijenskih navika (Rittig-Beljak, 2009.). Neki se utjecaji, odnosno jela i načini priprave, prepoznaju već u nazivima. Tako

su „šokačkim“ jelima postala jela tipična za njemačko-austrijsku kuhinju, poput štrudle, šnenokle i knedle, kao i pikantna jela mađarske kuhinje začinjena mljevenom crvenom paprikom – gulaš, paprikaš, fišpaprikaš, koja su raširena u cijeloj kontinentalnoj Hrvatskoj, posebice Baranji. Također, sarma, ćufte, turšija, ćevapi i baklava neka su od jela koja pripadaju orijentalnoj kuhinji. Tursko prisustvo znatno je utjecalo i na razvoj povrtlarstva: sadili su se kupus (koji se i kiselio), krastavci, mrkva, zelena salata, poriluk, luk, grah, grašak itd. (Gašpić, 2018., Rittig-Beljak, 2009.). Iz svega navedenoga, evidentna je važnost prehrane za slavonsko stanovništvo, za njihov način života, njihov rad i svakodnevne aktivnosti, kao i to da se i u kuhinji materijalizirao utjecaj stranih sila, koje su u raznim povijesnim razdobljima i okolnostima, imale moć nad ovim prostorom.

4.5. TRADICIJSKA GLAZBA

Neizostavni elementi koje vežemo uz Slavoniju jesu tamburaška glazba i bećarac. Zasluge za to zasigurno idu i tamburaškim sastavima koji su u proteklih nekoliko desetljeća ušli u popularno-zabavnu glazbu. Tambura je najprepoznatljivije glazbalo na prostoru istočne Hrvatske. Pripada skupini žičanih glazbala iz obitelji lutnji (Ferić, 2009.). Tambura je na balkansko područje došla u 14. i 15. stoljeću preko osmanskih osvajanja. Spletom okolnosti u Hrvatskoj, a naročito u Slavoniji, postala je sastavnicom opće i glazbene kulture. Prva zabilježbu o tamburici na ovim prostorima dao je njemački putopisac N. Nicolai 1551., kada je opisao mlade janjičare koji u Bosni uče svirati tamburu. Andrija Kačić Miošić spominje tamburu u svom Razgovoru ugodnom (1759.), a Matija Antun Relković u Satiru (1762.) (Ferić, 2009.). Na području Slavonije, tambura je promijenila svoja obilježja i prilagodila oblik i strukturu zapadnom načinu muziciranja. Najvažnija promjena u načinu izvođenja tamburaške glazbe po kojoj je tambura do danas ostala prepoznatljiva je orkestracija. Prema njegovoj pretpostavci uzor su im bile u to već razvijene ciganske violinske kapele s cimbalom (Andrić, 1960.; prema Sremac, 2002.). Jedan od smjerova kojim se razvijala tamburaška glazba sastojao se od profesionalnih kavanskih tamburaških orkestara koji su zadržali svoje prvotne karakteristike, odnosno pretežno su izvodili varoške i bećarske pjesme, kola, budnice i koračnice, a tek su povremeno bili plesna pratnja. Time su bili najsličniji svom vjerojatnom uzoru, romskim kapelama, a osobito su popularni u Slavoniji, Baranji i Srijemu (Sremac, 2002.). U 1960-im godinama mali sastavi proživljavaju krizu koja je najvjerojatnije uzrokovana prestankom okupljanja ljudi u kolu na otvorenom. Interes za tamburu i narodnu glazbu ponovno se javlja u doba Hrvatskog proljeća. Poznati glazbenik Krunoslav Kićo Slabinac i primaš Antun Nikolić Tuca osnovali su, 1971. u Osijeku, tamburaški sastav „Slavonski bećari“, kao odgovor

na tzv. novokomponiranu narodnu glazbu. Time je tamburaška glazba doživjela veliku medijsku pozornost. Za Slavonske bećare može se konstatirati da su najbolji interpretatori slavonskih kola i poskočica te zbog toga imaju izuzetno veliku ulogu i doprinos u očuvanju i popularizaciji slavonske pjesme (Ferić, 2009.). Godine 1983. u Štitaru osnovan je tamburaški sastav „Zlatni dukati“ (od 1996. naziva „Najbolji hrvatski tamburaši“). Izvodili su pretežno autorske pjesme, a vrhunac popularnosti doživjeli su krajem 80-ih i početkom 90-ih godina. Svojim su uspjehom potaknuli osnivanje brojnih drugih tamburaških sastava u Slavoniji (Ferić, 2009., Sarjanović, 2014.). Iako su tih godina bili relativno mladi, regionalni, slavonski tamburaški sastav, albumima pred i nakon početka Domovinskog rata, odigrali su veliku ulogu u buđenju nacionalne svijesti i dizanju morala hrvatskih branitelja. Na primjer, album *Hrvatska pjesmarica* iz 1989. sadržavao je obrade poznatih domoljubnih pjesama poput „Ustani bane“, „Živila Hrvatska“, „U boj“ i „Još Hrvatska ni propala“. Kako stoji na službenim stranicama grupe: „Album je značajno doprinio popularizaciji sastava i tamburaške glazbe općenito, a emitiranje pjesama koje su do tada bile zabranjene predstavljalo je veliki doprinos sastava oslobađanju nacionalnog duha te razvoju i uspostavljanju demokratskih odnosa u predratno vrijeme.“ (URL4).

Još jedan popularan tamburaški bend jesu Gazde, osnovani 1993. godine. Iako su osnovani u Zagrebu, u tekstovima su nerijetko njegovali bećarsku i slavonsku estetiku, te su ostali upamćeni po hitovima „Još i danas zamiriši trešnja“, „Neće snaša tamburaša“ i „Ja pijem da zaboravim“. Ipak, meni najzanimljivija pjesma jest „Djevojka iz Valpova“, ne samo zato što sam rodom iz Belišća, grada koji čini urbanu cjelinu s Valpovom. Naime, na 1. godini fakulteta, moje dvije prijateljice iz Valpova u studentskom su se domu upoznale s docimericama iz Dalmacije. Kako one nikad nisu čule za taj slavonski gradić, upoznale su ga preko spomenute pjesme, a s pjesmom su se, barem nakratko, identificirale dvije djevojke iz Valpova.

U pjesmama spomenutih, a i brojnih drugih grupa, mogu se pronaći opisi, vjerovanja, stereotipi i karakteristike Slavonije, njezinih gradova, običaja i stanovnika. „Sanjivom plavom seoskom zorum / svirala frula širokim šorom / njegova pjesma je sokak budila / i sve su gazde baš njega htjele / kod njeg' su svinje bolje jele / tko zna zašto, možda i njima dobrote fali / a znao je reći marva je marva / u trnju jede u blatu spava / al' se nikada ne uprlja k'o čovjek.“ U ovoj strofi Zlatnih dukata iz pjesme „Andrija Čordaš“ očituje se krajolik slavonskog sela, povezanost sa stočarstvom, te se naziru crte slavonskog čovjeka. Pjesma „Duša bećarska“ pokazuje rezigniranog slavonskog bećara koji je prošlost dao alkoholu, birtiji, kartama i ženama, te njegovu nemogućnost odupiranja tom bećarskom porivu, kao naturalističko određeno: „U večeri rane, šorom šetam sam / da sam život potrošio to ja dobro znam / što zapio, što na kartam'“

novce gubio / zarasle mi njive, prazni ambari / svakog dana noć me tjera birtiji / ... Ženio se nisam, a ljubljah puno žena / svugdje me je bilo, a nigdje me nema / osim čaše i birtije / ništa moje nije / Moja duša bećarska smirit' se ne želi / a tijelo mi već umorno, od duše se dijeli / i sve da će sutra svanut' sudnji dan / lumpat' će do jutra duša bećarska.“ Posebnost Slavonije i povezanost njezinih stanovnika s pjesmom opjevao je kulturni hrvatski bend Prljavo kazalište u pjesmi „Uzalud vam trud svirači“: „A ja evo, nekad, sjetim se / što moj ćaća znao reći je / sve ti duše, sine, slavonske / uz pjesmu prebole, al' ne oprostite / uz pjesmu mi se evo rodimo / uz pjesmu, umiremo / Slavonijo, 'ko te nije volio / ne zna šta je izgubio.“ O ljubavi slavenskog čovjeka i njegove ravnice, prirodnog motiva koji je najuže vezan uz nju, te koju uslijed ratnih zbivanja mora napustiti, napisana je jedna od najljepših hrvatskih pjesama, „Ne dirajte mi ravnicu“ Miroslava Škore: „Mene zovu moja polja / mene zovu tambure / prije nego sklopim oči / da još jednom vidim sve / Ne dirajte mi večeras / uspomenu u meni / ne dirajte mi ravnicu / jer ja ću se vratiti.“ Obradena je i u izvedbi ranije spomenutih Zlatnih dukata, koji su snimili i videospot s velikanom hrvatskog glumišta Fabijanom Šovagovićem, koristeći i isječke iz filma Branka Schmidta - „Sokol ga nije volio“, dramom snimanom u slavanskom selu Ladimirevci, odakle glavni lik Šovagović i potječe. Film između ostalog prikazuje i život, običaje i motive slavenskog sela u razdoblju Drugog svjetskog rata, a protagonist Šima u jednoj sceni „snažno srkne iz flaše sa šljivovom rakijom“, kako je to Josip Berković napisao.

Iako je u današnje vrijeme na području Slavonije zasigurno najpopularniji tradicijski folklorni napjev, bećarac se u starijim izvorima uopće ne spominje. Postoje samo izrazi „bećar“ i „bećariti se“ koji su u najstarijim izvorima vezani uz raznorazni polusvijet: zločince, kradljivce, pijanice i bludnike. U kontekstu šokačkih *pismica* (dvostihova-deseteraca) riječ bećar (od turskog *bekar*) u pravilu označuje mlađeg muškarca koji se prepušta tjelesnim užicima: ženama, piću, svirci, pjesmi. Žena sa sličnim svjetonazorom i ponašanjem naziva se bećaruša. Bećar je neka vrsta unutarnje opozicije mirnoj seoskoj sredini ispunjenoj svakodnevnim discipliniranim radom. Svi poslovi vezani uza zemlju ili stoku najuže su povezani s prirodom, te ne trpe odgodu i zanemarivanje. U takvim je okolnostima status bećara iznimka, a ne pravilo. Bećarluk se često očituje preko vanjskih pokazatelja – ponašanja, odijevanja, frizure: „Bećar jesam, bećarski se vladam / po tri noći kod kuće ne spavam“ (Užarević, 2009.). Tragičan primjer bećara u slavanskoj književnosti jest lik Đuke Begovića. Ivan Kozarac u njemu je prikazao rasnog, impulzivnog, prkosnog Slavonca koji je svoje postojanje podredio fiziologiji, nagonima i strašću za potpunom slobodom, ne mareći za društvene konvencije i moralne zakone (Nemec, 2009.).

Bećarac se prvi put spominje u rukopisnim zbirka, početkom 1950-ih godina. Kao termin prvi ga je objasnio Mladen Leskovac, koji ga označava kao „našu najkraću narodnu pjesmu“, a radi se zapravo o deseteračkom distihu. Danas se bećarac definira kao tradicijski vokalno-instrumentalni napjev poznat na području Slavonije, Baranje i Srijema. Užarević (2009.) piše kako je bećarac niknuo u novim gospodarskim, društvenim i političkim uvjetima koji su nastali uspostavljanjem Vojne krajine nakon povlačenja Turaka krajem 17. stoljeća, a onda i njezinim postupnim ukidanjem nakon austrougarske aneksije Bosne 1878. godine, te općom normalizacijom pučkog života u Slavoniji krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Taj minijaturni lirski žanr *pismica* pun je rascvat doživio u razdoblju između 1878. i 1914.

Prema glazbenim značajkama (glazbena forma, osnova tonskog niza itd.) bećarac je predstavnik tipičnih obilježja tradicijske glazbe Istočne Hrvatske i pripada njezinoj glazbenoj baštini (Ceribašić, 2013.; prema Sarjanović 2014.). Ipak, posebnu važnost u bećarcu ima tekstualna sastavnica, budući da se njome prenose društvene vrijednosti unutar skupine. Tekstualnom se sastavnicom te vrijednosti i norme i propituju te se izražavaju misli i osjećaji koje nije pristojno reći izravno (kritike određenih ljudi, liberalniji odnos prema seksualnim normama), pa se može reći da je bećarac važan katalizator međuljudskih odnosa i društvenih procesa u zajednici. Tematika bećarca često je bila slavonska svakodnevnica i događaji gdje se ona ostvaruje: prela, divani, blagdansko okupljanje, čuvanje stada, obavljanje ratarskih poslova, kupnja dukata, priskrbljivanje zemlje, volova i konja, gradnja kuća s velikim dvorištima i šljivicima, spokojan život, izrada bogate nošnje, gizdanje itd. Najvažnije, odnosno najčešće teme bile su ljubav, erotika, spolna žudnja. Tomu je tako jer su autori uglavnom bili seoski mladići i djevojke, uglavnom predbračnog uzrasta i statusa (Užarević, 2009.)

Tradicionalni je Šokac bio vezan uza svoje dvorište, šljivik, polje i selo. Malo je putovao i nije se opterećivao dalekim i nepoznatim svijetom. Šire je upoznao tuđe zemlje samo služenjem vojske ili sudjelovanjem u ratovima. Tek je druga polovica 20. stoljeća, ubrzan život pod utjecajem škole, tehnologija, prometa i medija, donijela radikalne promjene u životni poredak koji se formirao u Slavoniji tijekom 18., 19. i početkom 20. stoljeća. Ipak, Šokac se ni u vrijeme kada je živio i radio u najužem krugu svoga sela nije ondje osjećao skućeno i izolirano. Naprotiv, svoje je mjesto doživljavao, doduše s mnogo ironije, kao središte svijeta koje mu osigurava zadovoljavanje egzistencijalnih potreba. Znao je za europske metropole, ali je držao da slavonska sela i gradići ne zaostaju za razvikanim velegradovima: „Oj Vinkovci, selo ko u Beču / ispod tebe ajzibani zveću“ (Užarević, 2009.).

U današnje se vrijeme funkcija komunikacije glazbom javlja ponajprije u bećarcu, a ne kao ranije, u kolu. Bećarac funkcionira kao skup vrednota i simbol identiteta ljudske skupine koja

ga izvodi i u kojoj se izvodi. Sastavni je dio različitih priredbi u koje je uključena šira zajednica (npr. proslava državnih praznika), velikih obiteljskih proslava (npr. svadbi), ali i sasvim spontanih situacija glazbovanja. Ipak, dvije osnovne scene za njegovo izvođenje jesu smotre folklorne glazbe i svadbe. Na smotrama je bećarac neizostavan dio repertoara slavonskih skupina, a na svadbama je istaknuta njegova uloga običajnog napjeva koji zamjenjuje starije obredne i običajne svadbene pjesme. I jedno i drugo svjedoči o bećarcu kao jednom od ključnih simbola tradicijske slavonske glazbene prakse. Godine 2007., bećarac je upisan u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, a 2011. je uključen u UNESCO-ov Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine (Ceribašić, 1994.). U tu je svrhu spjevan i poseban bećarac: „Oj, UNESCO, od srca ti hvala / sad bećarac ima zaštitara!“ (Vinković, 2020.).

5. UNUTARNJA I VANJSKA PERCEPCIJA REGIONALNOG IDENTITETA

5.1. UVOD I METODOLOGIJA

U prethodnom se poglavlju obrađivao identitet Slavonije, odnosno odabrani elementi koji ga čine. Ovo poglavlje prikazuje anketno istraživanje koje se, osim identitetom regije te vanjskom i unutarnjom percepcijom, više bavilo afektivnim dijelom, odnosno regionalnom svijesti stanovnika, te njezinom eventualnom manifestacijom u vidu korištenja regionalnih medija. Anketno istraživanje provedeno je putem dva online anketna upitnika, koristeći metodu prigodnog uzorka te uzorka snježne grude, a služeći se alatom Google Forms. Anketa naziva „Unutarnja percepcija istoka Hrvatske“ ciljna je populacija bila stanovništvo Istočne Hrvatske, dok je anketa naziva „Vanjska percepcija istoka Hrvatske“ ciljna populacija bila stanovništvo ostatka Hrvatske. Obje su ankete tako nazvane radi izbjegavanja sugestivnosti. Anketa o vanjskoj percepciji provedena je od 20. do 26.6., a o unutarnjoj percepciji od 21. do 26.6.2023. godine. Odgovori su obrađeni putem programa MS Excel.

Glavne su polazne hipoteze istraživanja:

1. U vanjskoj i unutarnjoj percepciji doći će do poistovjećivanja Slavonije s Istočnom Hrvatskom jer svojom veličinom i povijesnim značajem nadilazi Baranju i Srijem.
2. Primarna razina prostornog identiteta stanovnika Slavonije jest nacionalna.
3. Stanovnici Istočne Hrvatske uglavnom će se regionalno samoidentificirati kao Slavonci.
4. Kod stanovnika sela bit će prisutna jača regionalna svijest, jer tamo tradicija i poljoprivreda imaju bitniju ulogu.
5. Kao najveću posebnost Slavonije kao regije, u obje ankete, ljudi će odabrati prirodno-geografska obilježja i način života, jer Slavonija se uglavnom veže uz ravnice, polja i poljoprivredu.

6. Kod regionalne svijesti domaćih stanovnika, osim prirodno-geografskih obilježja i načina života, veći postotak ostvarit će tradicijska kuhinja i tradicijska glazba.

7. Popularna će kultura imati utjecaj na vanjsku percepciju i stvaranje slike o Slavoniji kod većine ispitanika.

5.2. REZULTATI I RASPRAVA

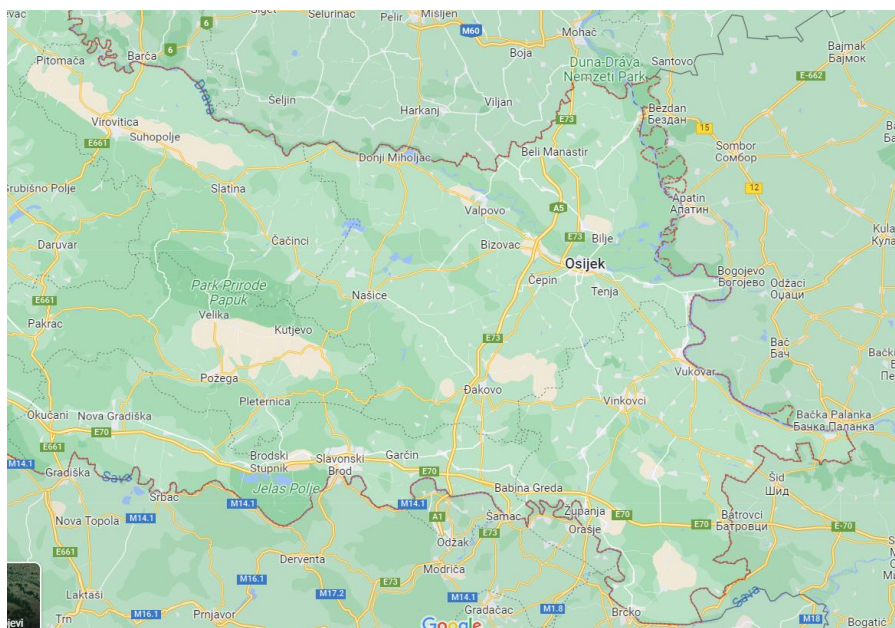
Anketu o vanjskoj percepciji istoka Hrvatske ispunilo je 95 osoba, od toga 50 muškaraca i 45 žena. Najveći broj ispitanika pripada mladoj dobnoj skupini od 18 do 24 godine, njih 61,1%. Dobi od 25 do 44 godine pripada, 26,3% ispitanika, a starijih od 45 jest 12,6%. Ovo je očekivano jer je anketa dijeljena putem poznanstava i preko društvenih mreža (*Whatsapp, Messenger*). Najveći broj ispitanika je iz Zagreba, njih 34,7%. Slijede regije Dalmacija i Međimurje s 14,7%, te Kvarner s 11,6%. Kordun predstavlja 6,3% ispitanika, Istru i Zagorje 3,2%, a ostale regije po 1,1% ukupnih ispitanika (odnosno po jedan ispitanik).

Tab.1. Dobno-spolni sastav ispitanika iz ostatka Hrvatske

Spol	Muški	52,6%
	Ženski	47,4%
Dob	18-24	61,1%
	25-44	26,3%
	45+	12,6%

Izvor: anketno istraživanje

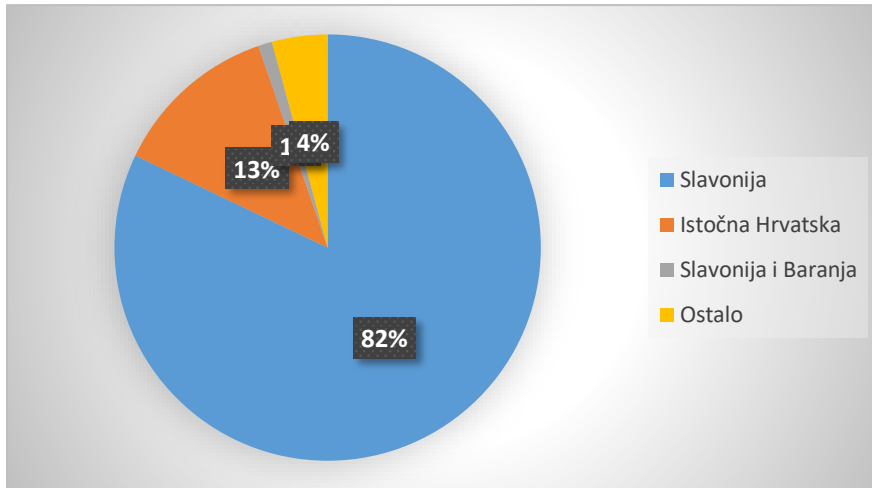
U prvom se pitanju tražilo od ispitanika da uz sliku, odnosno isječak karte prikazan ispod, napišu koja je hrvatska regija prikazana na slici.

S1.3. Kartografski prikaz Google karte prikazan ispitanicima

Izvor: Google karte

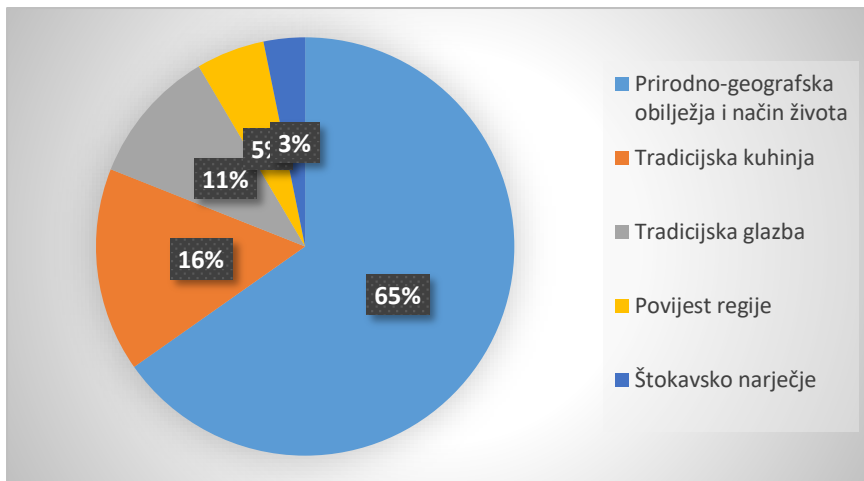
Odgovor Slavonija ponudilo je 78 od 95 osoba, odnosno 82,1%, a odgovor Istočna Hrvatska (ili Slavonija, Baranja i Srijem) 12 osoba, odnosno 12,6%. Odgovor Slavonija i Baranja ponudila je jedna osoba. Ostalih odgovora bilo je 5 (5,3%). Imajući ovo u vidu, možemo reći da većina ispitanika percipira cijelu Istočnu Hrvatsku kao Slavoniju, te je neznatan broj odgovora koji uopće spominju Baranju i Srijem (3 za Baranju, 2 za Srijem).

Sl.4. Vanjska percepcija/identifikacija prostora prikazanog na karti

Izvor: anketno istraživanje

Što se tiče tvorbenih elemenata identiteta regije, najveći broj ispitanika kao najznačajniji ističe prirodno-geografska obilježja i način života (65,3%). Već je ranije rečeno kako ljudi percipiraju Slavoniju kao nizinsku, poljoprivrednu regiju, a ta je poljoprivreda vrlo snažan modifikator ljudskog života i krajolika. Osim što utječe na pejzaž (oranice, žitna polja), njezin se utjecaj ogleda i u povezanosti i poštovanju čovjeka prema zemlji koja ga hrani. Kako je ranije spomenuto, o toj povezanosti piše i Matoš naglašavajući distanciranje ljudi od zemlje te posredan odnos s njenim plodovima, stoga u gradu prevladava neprirodnost i lijenost (Jurašinović, 2018.). Nakon prirodno-geografskih obilježja i načina života, kao ostali tvorbeni elementi slijede tradicijska kuhinja (15,8%), tradicijska glazba (10,5%), povijest regije (5,3%), te štokavsko narječje (3,2%).

Sl.5. Najvažniji tvorbeni elementi identiteta Slavonije kao regije prema vanjskoj percepciji

Izvor: anketno istraživanje

Navedeno potvrđuje i sljedeće pitanje kojim se od ispitanika tražilo da navedu tri motiva koja vežu uz Slavoniju. U velikoj većini odgovora se barem jednom spominje neko prirodno-geografsko obilježje ili poljoprivreda, uglavnom su to: nizina, ravnica, poljoprivreda, polja, rijeke, hrast. U 51 od 95 odgovora navodi se motiv ravnice ili nizine. Brojni su i odgovori koji se tiču tradicijske slavonske kuhinje, najčešće kulen (32) i rakija (5). Slijede motivi tradicijske glazbe i folklora, poput tamburice (19), bečara, nošnje, kola, kulturno-umjetničkih društava. Uz par motiva štokavskog narječja, prisutni su i motivi gradova, od kojih se spominju Osijek, Vukovar i Valpovo.

Iduće pitanje donosi ono što je bilo očekivano, a to je da 79% ljudi ima pozitivno mišljenje o stanovnicima Slavonije. Neutralnih je 18%, a negativno mišljenje ima 3% ispitanika. Istraživanje Cifrića i Nikodema pokazalo je da *prilično i izrazito dobro* mišljenje o Slavoncima ima 85,5% ljudi, te da su po tom pitanju bolji samo Gorani (89,1%). Ipak, prema rang ljestvici vrijednosti aritmetičkih sredina na prvome su mjestu Slavonci (Cifrić, Nikodem, 2007.). Osobine kojima ispitanici uglavnom opisuju Slavonce i Slavonke jesu: veseli, radišni, opušteni, marljivi, dobroćudni. Najčešće navedene osobine pokazuju ranije spomenutu „dualnost“ slavonskog čovjeka koji zna naći mjeru između napornog rada te veselja i pjesme. Iduće pitanje, odnosno odgovori na njega, opovrgnuli su jednu od postavljenih hipoteza. Naime, 67,4% osoba navelo je kako popularna kultura (glazba, filmovi, knjige) nije utjecala na njihovu percepciju Slavonije ili njezinih stanovnika. Kakogod, ostatak ispitanika najčešće navodi glazbene motive (grupe, njihove stihove itd.) kao utjecaj: Zlatni dukati, Slavonske lole, Miroslav Škoro, Prljavo kazalište, bečarac, tamburica. Što se tiče filmova, najčešće se spominje ranije spomenuto ostvarenje „Sokol ga nije volio“. Najrjeđi su odgovori o književnosti, a navode se „Tena“, pripovijetka Josipa Kozarca, te autori Dobriša Cesarić i Matko Peić. Predzadnje pitanje tražilo

je ispitanike da navedu stih, citat ili sliku (krajolik, pejzaž) koji vežu uz Slavoniju. Od 65 ukupnih odgovora njih 25 (skoro 40%) je glasilo „Ne dirajte mi ravnicu (jer ja ću se vratiti)“. Stih Prljavog kazališta „Slavonijo, 'ko te nije volio, ne zna šta je izgubio“ pojavio se 5 puta, isto kao i „Slavonijo, zlatna ti si“ Marka Perkovića Thompsona. Ostali su stihovi uglavnom iz tamburaških pjesama („Dođi u Vinkovce“, „Inati se Slavonijo“, „Sve poštivam, svoje uživam“). Ovi odgovori odgovaraju glazbenim primjerima prethodno navedenima u potpoglavlju o tradicijskoj glazbi.

Zadnje je pitanje imalo za svrhu dotaknuti ustaljeno mišljenje o Slavoniji kao isključivo nizinskoj regiji. Uz sliku „Požeška dolina“ Miroslava Kraljevića (Sl.2. u potpoglavlju 4.2.) stajalo je pitanje „Predstavlja li ova slika slavonski pejzaž“? 53,7% osoba odgovorilo je da predstavlja, a 46,3% da ne predstavlja, stoga zaključujemo da je percepcija podijeljena. Postojeće regionalizacije, koje su i spomenute ranije u radu, dijele istok Hrvatske na Istočnohrvatsku ravnicu, te drugi, zapadniji dio koji različiti autori različito nazivaju – slavonsko gromadno gorje, Središnje hrvatsko međurječje ili Slavonska posavina i Požeška kotlina. Sarjanović (2014.) citira jedan od najpoznatijih tekstova Matka Peića, koji prikazuje uobičajenu predodžbu Slavonije kao nizinske regije: „Slavonija je jedna od najvećih hrvatskih pokrajina. Nažalost, malo ljudi zna nešto više o njoj. To se najbolje vidi kad neki zlobnik želi „naslikati“ njezinu zemlju i ljude, pa otprilike ovako iskrasnoslovi. „Da, to ti je ravnica! Do dosade sve je ravno! Ničeg.“ (...) Nije sva Slavonija ravna. Jest onda prema Savi. Ali postoji i planinska Slavonija. Zar nismo učili na satu domovinskog zemljopisa: planine Psunj, Papuk, Krndija i Dilj. Da si bio tek u Psunju, ne bi govorio o Slavoniji kao o ravnici. Psunjem se pjene potoci i skaču pastrve.“ (Peić, 1984.; prema Sarjanović, 2014.). Iako je neznatno više ljudi odgovorilo da slika predstavlja slavonski pejzaž, u motivima koje stanovnici ostalih regija vežu uz Slavoniju najčešće imenice bile su *ravnica* i *nizina*. Očito je da je ljudi³ Slavoniju poistovjećuju s istočnijim, ravničarskim dijelom, možda i zbog toga jer tamo pejzaže često čine poljoprivredne površine, oranice i polja različitih kultura, koje se onda reproduciraju u medijima.

Anketu o unutarnjoj percepciji ispunilo je 229 ispitanika. U njoj je prisutan reprezentativniji dobni sastav: skupini od 18 do 24 godine pripada 45%, od 25 do 44 godine 34,5%, a skupini starijoj od 45 godina 20,5%. U spolnoj strukturi prevladavaju žene, te ih je 60,7%, dok je muškaraca 39,3%. Što se tiče mjesta prebivališta pretežu ispitanici iz Valpova (77), Belišća (63) i Osijeka (26). Slijede Vinkovci, Bizovac i Zagreb (studenti koji su većinu života proveli

³ Među njima je i autor ovoga rada.

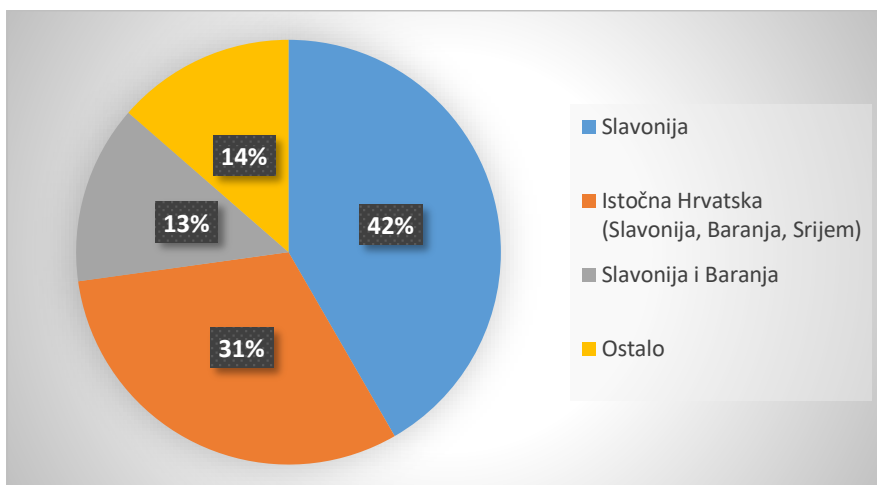
u Slavoniji) sa 6 ispitanika, Donji Miholjac, Marijanci i Nuštar s 5, Đakovo s 4, te Našice s 3 ispitanika. Daruvar, Bilje, Petrijevcima i Privlaka imaju po 2 ispitanika, a ostali po 1. Što se tiče urbano-ruralnog odnosa, u gradu živi 73,8% (169), a u selu 26,2% (60) ispitanika.

Tab.2. Dobno-spolni sastav ispitanika iz Slavonije

Spol	Muški	31,1%
	Ženski	60,9%
Dob	18-24	44,8%
	25-44	34,8%
	45+	20,4%

Izvor: anketno istraživanje

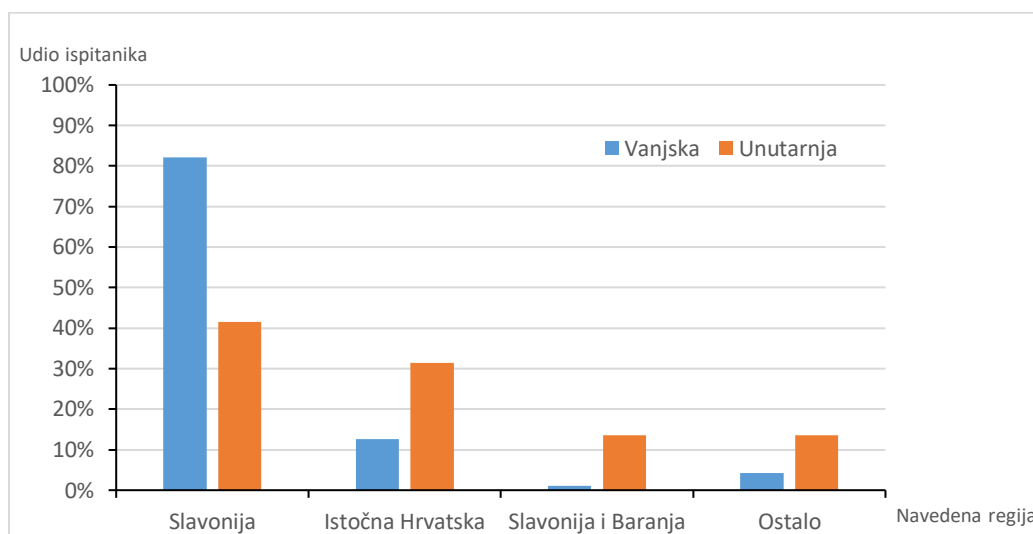
Prvo je pitanje, kao i u prethodnoj anketi, tražilo ispitanike da napišu o kojoj se regiji radi ispod priložene karte. Tu su rezultati bitno drugačiji od rezultata odgovora vanjske percepcije. Iako i ovdje najveći broj odgovora zauzima Slavonija (95), ispitanici su svjesniji i ostalih regija te je drugi odgovor Istočna Hrvatska (ili Slavonija, Baranja i Srijem) i napisala ga je 71 osoba. Slavoniju i Baranju prepoznala je 31 osoba, dok ostalih odgovora također ima 31 (Panonska Hrvatska, Osječko-baranjska županija, istok Hrvatske i sl.).

Sl.6. Unutarnja percepcija/identifikacija prostora prikazanog na karti

Izvor: anketno istraživanje

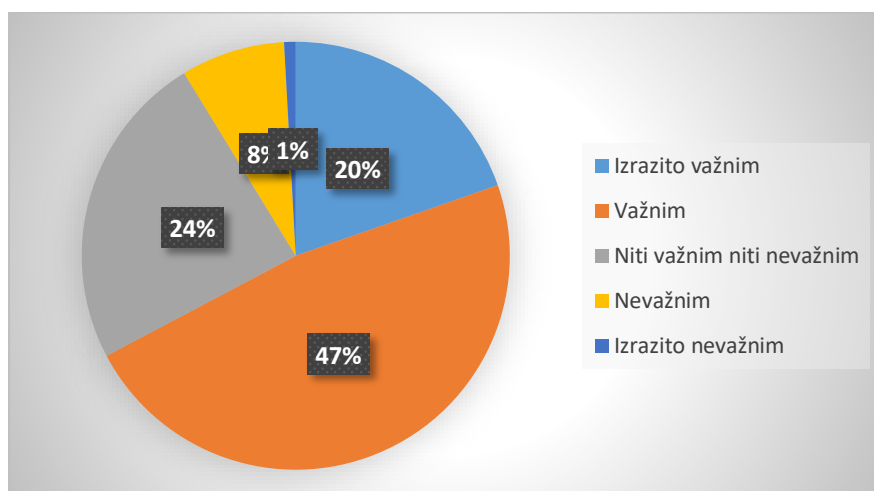
Glede poistovjećivanja Slavonije s Istočnom Hrvatskom prva hipoteza je djelomično potvrđena, jer je vanjska percepcija pokazala da to jest slučaj. Kod unutarnje se percepcije ipak pokazala diferenciranost odgovora, što uočavamo na slici ispod.

Sl.7. Usporedba odgovora vanjske i unutarnje percepcije o regiji prikazanoj na slici

Izvor: anketno istraživanje

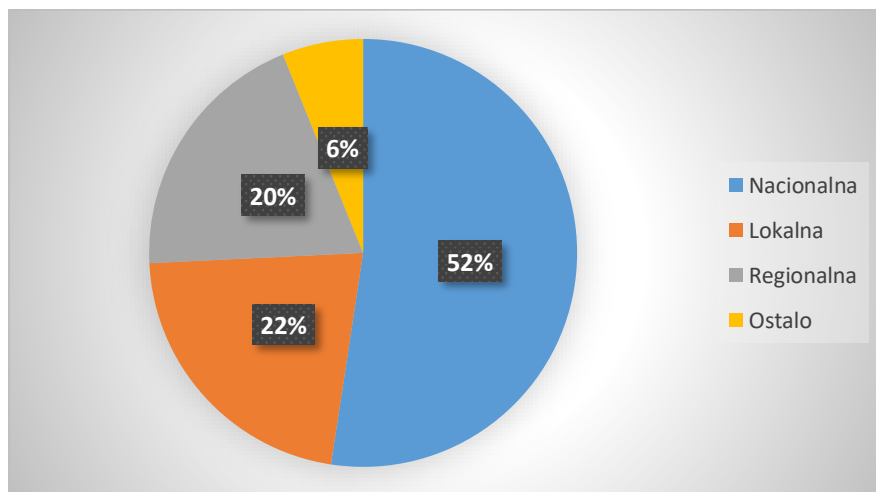
Idućim se pitanjem nastojao istražiti osjećaj važnosti pripadanju svojem kraju, odnosno regiji. Pripadnost svome kraju izrazito važnim ili važnim smatra 67% ljudi, nevažnim ili izrazito nevažnim 9% ljudi, a onih neutralnih kojima to nije niti važno niti nevažno jest 24%. U usporedbi s rezultatima Cifrića i Nikodema (2006.) koje sam spomenuo u prvom dijelu rada, ovdje je očito smanjenje važnosti regionalne pripadnosti. Moguće da je tomu tako jer je u ovom ispitivanju bio relativno veći broj mladih ispitanika. Uspoređujući odgovore stanovnika seoskih i gradskih naselja nađene su blage razlike - 73% seoskih stanovnika pripadnost regiji smatra izrazito važnim ili važnim, što je 8% više nego kod stanovnika gradova.

Sl.8. Stupanj važnosti pripadanju kraju/regiji

Izvor: anketno istraživanje

Pitanje o primarnoj razini prostornog identiteta stanovnika Slavonije potvrdilo je jednu od postavljenih hipoteza. Naime, više od polovice njih identificira se kroz nacionalni identitet. Lokalni identitet kao primarni navodi njih oko 22% (od njih 50, 42 živi u gradu), a s regionalnim se poistovjećuje 20% ispitanika. To se može povezati i sa spoznajom da su ispitanici s područja Slavonije najpovezaniji s nacionalno-vjerskom dimenzijom socijalnog identiteta, uz koju se pak vežu varijable pripadnosti obitelji, Crkvi i naciji (Cifrić, Nikodem, 2006.). Imajući to u vidu, očekivani su i odgovori koji se tiču izjašnjavanja na Popisu stanovništva 2021. godine: nacionalno se izjasnilo 90,4% ispitanih, regionalno 5,7%, a ostalih je 3,9%. Iako je i kod stanovnika sela nacionalni identitet primarni, regionalni je identitet jači od lokalnog i s njim se primarno poistovjećuje 30% ispitanika, naspram 13% ispitanika s izraženijim lokalnim identitetom. Kod gradskih stanovnika situacija je obrnuta: lokalni identitet primaran je kod 25% ispitanika, a regionalni kod 16,5% njih.

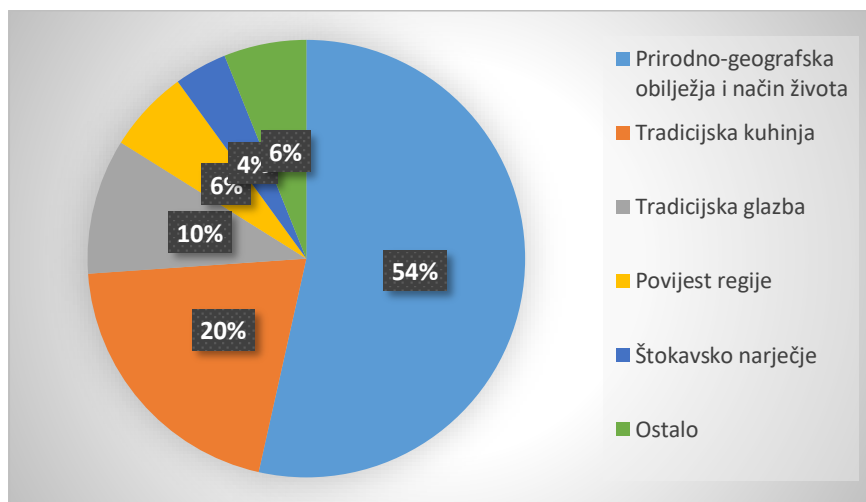
Sl.9. Primarna razina prostornog identiteta stanovnika Slavonije

Izvor: anketno istraživanje

Što se regionalne samoidentifikacije tiče – 90% ispitanih smatra se Slavoncem/Slavonkom, 2,2% Baranjcem/Baranjkom, 1,3% Srijemcem/Srijemicom, a ostalih je 6,6%. Zanimljivo je da se Slavoncem, odnosno Slavonkom, smatra 10 od 11 osoba iz Vinkovaca i Nuštra (11. je odgovor „ostalo“), a od ukupno 16 odgovora iz naselja s područja Srijema, samo su se 2 osobe regionalno izjasnile kao Srijemac/Srijemica. Slabost srijemskog identiteta prikazana je i u radu Bogdanića i Kajića (2021.) Njihovi rezultati pokazuju da se skoro 75% ispitanih sudionika s područja Srijema izjasnilo kao Slavonci. Nadalje, značajno je istaknuti da se od 40 ispitanih Vukovaraca, 10 njih identificiralo kao Srijemci, a od 62 ispitanika iz Vinkovaca, njih tek 3. Razlike nema ni u vanjskoj percepciji. U istom je radu 79% ispitanika izjavilo kako stanovnika/icu Vinkovaca smatra Slavoncem/Slavonkom. Autori zaključuju kako i unutarnja i

vanjska percepcija prostornog identiteta potvrđuje kako najveće naselje tradicijske regije Srijem ima dominantniji slavonski regionalni identitet⁴.

Slično kao kod vanjske percepcije i kod percepcije domaćih stanovnika su prirodno-geografska obilježja i način života element koji najviše tvori posebnost Slavonije kao regije, odnosno tako tvrdi 53,5% ispitanih. Zatim slijede tradicijska kuhinja s 20% i tradicijska glazba s 10%. Za povijest regije odlučilo se 6,1%, a za štokavsko narječje 3,9% ljudi. Ostalih je odgovora oko 6% i u toj je skupini najčešći odgovor „sve od navedenog“.

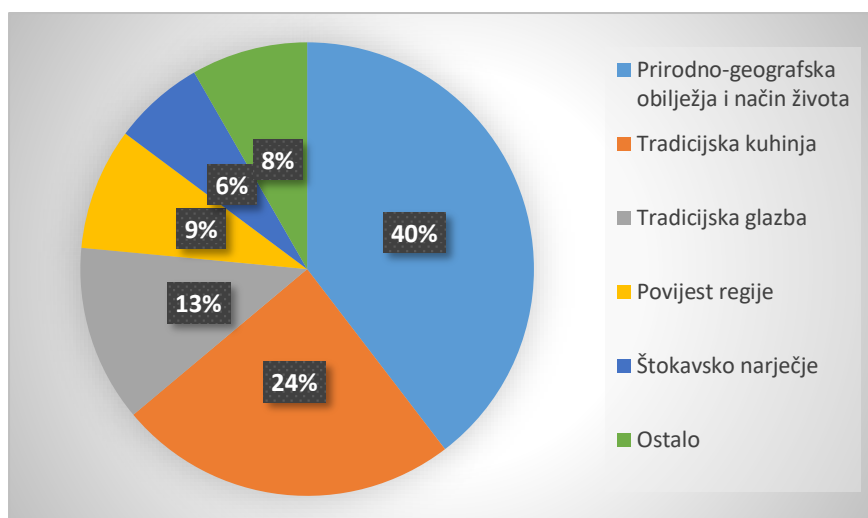

Sl.10. Najvažniji tvorbeni elementi identiteta Slavonije kao regije prema unutarnjoj percepciji

Izvor: anketno istraživanje

Najveći generator regionalne svijesti stanovnika Slavonije, od istih ponuđenih tvorbenih elemenata, jesu također prirodno-geografska obilježja i način života (39,6%), što je i očekivano s obzirom na više puta naglašenu poveznicu slavonskog čovjeka sa zemljom i poljoprivredom. Kao i u prethodnom setu odgovora, slijede tradicijska kuhinja (24,3%) i glazba (12,6%), ovdje s malo većim postotkom. Povijest regije i ovdje ima sličnu vrijednost (6,5%), no štokavsko narječje dobiva na važnosti, te kod 8,7% ispitanika ono najviše utječe na njihovu povezanost sa Slavonijom. Ostali odgovori spominju sve navedeno, obitelj, iskustvo itd.

⁴ Nažalost, nisam uspio doći do ispitanika iz krajnjih istočnih dijelova (Nijemci, Tovarnik, Lovac, Ilok), gdje je srijemski identitet u većinskom položaju (Bogdanić, Kajić, 2021.).

Sl.11. Najjači čimbenici regionalne svijesti stanovnika Slavonije

Izvor: anketno istraživanje

Od motiva ponovno je apsolutno najčešći onaj ravnice/nizine, ali relativno rjeđi nego kod što je to kod vanjske percepcije (nalazi se u 90 od 229 odgovora). Od ostalih prirodnih motiva najbrojnija su polja (38 puta). Kao što bi se moglo očekivati, slijede motivi tradicijske kuhinje, specifično kulen (36 puta) i rakija (31 put). Vrlo je brojna i tamburica/tambura (38 puta) kao element tradicijske glazbe. Kod motiva unutarnje percepcije uočljiva je veća raznovrsnost, što je, dakako, razumljivo, no obje percepcije najčešće daju 3 jednaka motiva – ravnicu/nizinu, kulen i tamburu. Spomenimo i da je poljoprivreda asocijacija 19% ispitanika vanjske, a 7% ispitanika unutarnje percepcije.

Tab.3. Usporedba učestalosti pojavljivanja odabranih motiva u odgovorima unutarnje i vanjske percepcije

	Unutarnja	Vanjska
ravnica/nizina	39,3%	53,7%
polje	16,6%	14,7%
kulen	15,7%	33,7%
tambur(ic)a	16,6%	20,0%
rakija	13,5%	5,3%

Izvor: anketno istraživanje

Također, mišljenje stanovnika Slavonije, odnosno mišljenje o sebi samima, jest velikom većinom pozitivno i tako misli 80% ispitanika. Neutralnih je 19,6%, a negativno mišljenje ima samo 1 ispitanica. Osobine kojima se najčešće opisuju jesu: veseli (49 puta), gostoljubivi (22), marljivi (18), radišni (16) i dobri (16). Ovo se također u glavnini poklapa s rezultatima Cifrića i Nikodema (2007.), gdje se skoro 99% Slavonaca o stanovnicima Slavonije izjasnilo pozitivno ili neutralno, ali mora se napomenuti da je tamo bilo tek 4% neutralnih.

Tab.4. Usporedba učestalosti određenih osobina u odgovorima unutarnje i vanjske percepcije

	Unutarnja	Vanjska
veseli	21,4%	33,7%
radišni/marljivi	14,9%	26,3%
gostoljubivi	9,6%	4,2%
dobri	7,0%	8,4%

Izvor: anketno istraživanje

Informiranje od strane lokalnih i regionalnih medija važnim ili izrazito važnim smatra 43,5% ljudi. Oni kojima je to nevažno ili izrazito nevažno broje 15,6% odgovora, a onih kojima to nije niti važno niti nevažno ima 40,9%. Od njih 23 kojima je to izrazito važno, 15 ih spada u mladu skupinu od 18-24 godine. Isto tako, od njih 23, njih 10 primarno se povezalo s regionalnim identitetom. Regionalne novine često ili ponekad čita 41,3% ispitanika, a rijetko ili nikad njih 58,7%. Regionalne televizijske programe često ili ponekad gleda 30%, a rijetko ili nikad 70% ispitanih. Skupina ispitanih starijih od 45 pokazuje veće sklonosti, te njih 53% često ili ponekad gleda regionalne TV programe. Regionalne radio stanice često ili ponekad sluša 57,8% ispitanika, a njih 42,2% to radi rijetko ili nikad. Oni koji često ili ponekad čitaju regionalne novine, uglavnom često ili ponekad slušaju i regionalni radio, dok je regionalna televizija slabiji medij. Kod korištenja regionalnih novina, televizije ili radija, nisu pronađene bitnije razlike što se tiče povezanosti s primarnom razinom prostornog identiteta. Tamburašku glazbu često ili ponekad sluša 66,5% ljudi, a rijetko ili nikad 33,5%, što bi značilo i da je, osim što su YouTube i ostale glazbene stranice popularnije od regionalnih novina, televizije i radija, glazba jak regionalni medij.

Kao i kod motiva Slavonije i osobina stanovnika, odgovori ispitanika o stihu, citatu ili slici (pejzaž, krajolik) koju vežu uz Slavoniju, pokazali su puno veću diferenciranost, te je naveden velik broj stihova iz različitih pjesama. Najčešći stih, napisan 17 puta u 133 odgovora, bio je „Ne dirajte mi ravnice“ (dakako, ne svih 17 puta u jednakoj varijanti). Sljedeći po učestalosti jesu stihovi Prljavog kazališta, Marka Perkovića Thompsona i Krunoslava Kiće Slabinca – „Slavonijo, 'ko te nije volio, ne zna šta je izgubio“, „Slavonijo, zlatna ti si“, te „Inati se Slavonijo, svaki spomenut 8 puta. Sva tri potonja stiha sadrže i ime regije, stoga se da zaključiti da glazba ima velik utjecaj na stvaranje i reprodukciju regionalne svijesti. Zanimljivo je spomenuti i da je jednom naveden stih iz, također, ranije spomenute pjesme „Djevojka iz Valpova“ koji glasi – „... a ljubila je neponovljivo, i zato volim Valpovo.“ U odgovorima su navođene slike prirodnih motiva ravnice, te žitnih polja i zlatne boje koja se s njima povezuju. Jednom su spomenuti su i književnik Josip Kozarac s citatom iz *Slavonske šume*, te slikar Julije

Knifer, čiji čest motiv meandara ispitanik, vjerojatno je pretpostaviti, povezuje s meandrima slavonskih rijeka.

Što se tiče zadnjeg pitanja i percipiranja slike Miroslava Kraljevića, stanovnici Slavonije očekivano su pokazali bolje znanje o slavonskim pejzažima od ostatka stanovnika Hrvatske, te je 69% njih, većina vjerojatno prepoznajući Požešku dolinu, odgovorilo da slika predstavlja slavonski pejzaž.

6. ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada bio je proučiti oba dijela regionalnog identiteta Slavonije, odnosno identitet regije i regionalnu svijest stanovnika, s naglaskom na vanjsku i unutarnju percepciju, te identifikaciju samih stanovnika s regijom. Istraživanje je pokazalo da velika većina ispitanika (njih više od 80%) koja ne živi u Slavoniji, istu poistovjećuje s cijelim istokom Hrvatske, ignorirajući regije Baranju i Srijem. Kod unutarnje percepcije to je slučaj kod upola manjeg postotka ljudi, pa je tako prva hipoteza ostala djelomično potvrđena. Nadalje, više od polovice domaćih ispitanika primarno se identificira kroz nacionalnu razinu identiteta, a slijede lokalni (22%) i regionalni (20%) identitet, što je potvrdilo postavljenu hipotezu. Ovi rezultati koreliraju s istraživanjem Cifrića i Nikodema (2006.) gdje su stanovnici Slavonije najveću naklonost pokazivali prema nacionalno-vjerskoj dimenziji socijalnog identiteta. Ispitanici unutarnje percepcije uglavnom su se regionalno identificirali kao Slavonci, iako je ograničenje što nisam imao dovoljan broj ispitanika iz Baranje. Kod Srijemaca se još jednom pokazao prevladavajući slavonski identitet, koji se mogao vidjeti i u istraživanjima Sarjanovića (2014.), te Bogdanića i Kajića (2021.). Što se tiče distinkcije u odgovorima unutarnje percepcije stanovnika sela i grada, na koju je ciljala jedna od hipoteza, nađena je ne toliko bitna razlika u stupnju važnosti pripadanja kraju/regiji, te razlika u primarnoj razini prostornog identiteta, gdje je kod stanovnika sela regionalni identitet bio zastupljen s 30%, a kod stanovnika grada sa 16,5%. Najveći broj ispitanika i vanjske i unutarnje percepcije istaknuo je prirodno-geografska obilježja i način života kao najvažniji tvorbeni element regije, što je bilo i očekivano. Taj je element i najveći generator regionalne svijesti domaćih stanovnika, a nešto malo veći postotak ostvarili su tradicijska kuhinja i tradicijska glazba, kao pojave dosta bliske svakodnevnom životu slavonskog čovjeka. Sličnost unutarnje i vanjske percepcije pokazana je u motivima (asocijacijama) Slavonije i u doživljavanju njezinih stanovnika. I domaći i „strani“ stanovnici Slavoniju su najčešće vezali uz prirodno-geografske motive (ravnicu/nizinu, polje), te motive tradicijske kuhinje (kulen, rakija) i tradicijske glazbe (tamburica). Isto tako, svi se ispitanici uglavnom slažu u pozitivnom mišljenju spram Slavonaca/Slavonki, te ih tako i opisuju koristeći

iste pridjeve (veseli, radišni/marljivi, gostoljubivi, dobri). Posljednja je hipoteza opovrgnuta činjenicom da je 67% ispitanika vanjske⁵ percepcije izjavilo kako popularna kultura nije utjecala na njihovu sliku Slavonije i/ili njezinih stanovnika. Kod navođenja stihova, citata i slika (pejzaža) koje povezuju sa Slavonijom, ispitanici obje ankete najčešće su navodili stihove tamburaških pjesama. Za kraj, kod ispitanika vanjske percepcije pokazano je podijeljeno mišljenje o pripadnosti slavonskom pejzažu slike Miroslava Kraljevića, dok kod unutarnje percepcije ipak prevladava mišljenje da slika predstavlja slavonski pejzaž, pa možemo zaključiti da su domaći stanovnici na neki način svjesni da Slavoniju čine i brda i gore, ali ju primarno ipak vežu uz nizinu.

⁵ Ovo pitanje nisam postavio domaćim stanovnicima jer su oni ostvarili neposredan odnos sa slavonskim prostorom, te je kod njih popularna kultura mogla samo učvrstiti već formiranu sliku.

7. LITERATURA I IZVORI

- Altaras Penda, I., 2005: Identitet kao osobno pitanje, *Revija za sociologiju*, 36(1-2), 55-62.
- Bogdanić, M., Kajić, S., 2021: *Percepcija regionalnog identiteta Srijema u uvjetima pograničnosti i marginalnosti*, Sveučilište u Zagrebu, Geografski odsjek
- Berbić-Kolar, E., Koljenić, Lj., 2014: *Sičanske riči*, Učiteljski fakultet, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Osijek
- Ceribašić, N., 1994: Norma i individuacija u deseteračkim napjevima s područja Slavonije, *Narodna umjetnost*, 31(1), 145-280.
- Cerić, L., 2009: Varaždinski generalat u službi apsolutističkih težnji Bečkoga dvora, *Povijesni prilozi*, 28(36), 109-126.
- Cifrić, I., Nikodem, K., 2006: Socijalni identitet u Hrvatskoj: Koncept i dimenzije socijalnog identiteta, *Socijalna ekologija*, 15(3), 173-202.
- Cifrić, I., Nikodem, K., 2007: Relacijski identiteti: Socijalni identitet i relacijske dimenzije, *Društvena istraživanja*, 16(3), 331-358.
- Cvitanović, A., 2002: *Geografski rječnik*, Hrvatsko geografsko društvo – Zadar, Zadar
- Ferić, M., 2009: Tamburaštvo, u: Kusin, V., Šulc, B. (ur.): *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije*, Ministarstvo kulture RH, Zagreb
- Gašpić, I., 2018: *Prehrana, kultura, identitet*, diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Odjel za kulturologiju
- Heidegger, M., 1996: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Naprijed, Brkić i sin, Zagreb
- Jelić, M., 2003: *Provjera postavki teorije socijalnog identiteta na etničkim grupama*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
- Jurašinović, I., 2018: *Slavonija u djelima Antuna Gustava Matoša*, diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet
- Kolenić, Lj., 2007: Govori slavonskoga dijalekta (šokački govori), u: Sekulić, A. (ur.): *Šokadija i Šokci, Podrijetlo i naseljavanje*, SN Privlačica, Vinkovci
- Korunić, P., 2005: Nacija i nacionalni identitet, *Revija za sociologiju*, 36(1-2), 87-105.
- Lisac, J., 2003: *Hrvatska dijalektologija 1., Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb
- Lukić, A., Zupanc, I., 2005: Ruralni prostor kao proizvod: „Nova slika unutrašnje Istre“, u: *Problemi regionalnog razvoja Hrvatske i susjednih zemalja*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb
- Marek, P., 2022: Reproduction of the identity of a region: perceptual regions based on formal and functional regions and their boundaries, *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*

- Marković, I., Fuerst-Bjeliš, 2015: Prostorni identitet kao pokretačka snaga razvoja turizma: komparativna analiza regija Bjelovara i Čakovca, *Hrvatski geografski glasnik*, 77(1), 71-88.
- Nemec, K., 2009: Udio Slavonije, Baranje i Srijema u hrvatskoj književnosti 19. i 20. stoljeća u: Kusin, V., Šulc, B. (ur.): *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije*, Ministarstvo kulture RH, Zagreb
- Orlić, O., 2008: Mnogoznačje istarskog multikulturalizma, *Etnološka tribina*, 38(31), 39-59.
- Paasi, A., 1986: The institutionalization of regions: A theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity, *Fennia-International Journal of Geography*, 164 (1), 105-146.
- Paasi, A., 2002: Bounded spaces in the mobile world: Deconstructing regional 'regional identity', *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 93(2), 137-148.
- Paasi, A., 2011: The region, identity, and power, *Procedia-Social and Behavioral sciences*, 14, 9-16.
- Rem, K., 2007: Šokadija i Šokci u zapisima književnika, u: Sekulić, A. (ur.): *Šokadija i Šokci, Podrijetlo i naseljavanje*, SN Privlačica, Vinkovci
- Rittig-Beljak, N., 2009: Regionalna prehrambena kultura, u: Kusin, V., Šulc, B. (ur.): *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije*, Ministarstvo kulture RH, Zagreb
- Rogić, V., 1983: Nacrt uvjetno homogene regionalizacije SR Hrvatske, *Hrvatski geografski glasnik*, 45(1), 75-89.
- Roglić, J., 1975: Prirodna osnova, u: Cvitanović, A. (ur.): *Geografija SR Hrvatske, knjiga 3 – Istočna Hrvatska*, Školska knjiga, Zagreb
- Sarjanović, I., 2014: *Slavonija – identitet regije i regionalna samoidentifikacija*, doktorska disertacija, Geografski odsjek, Prirodoslovno-matematički fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb
- Seamon, D., Sowers, J., 2003: Place and Placelessness (1976): Edward Relph, u: Hubbard, P., Kitchin, R., Valentine, G. (ur.): *Key Texts in Human Geography*, London
- Sić, M., 1975: Povijesno-geografski razvoj, u: Cvitanović, A. (ur.): *Geografija SR Hrvatske, knjiga 3 – Istočna Hrvatska*, Školska knjiga, Zagreb
- Sremac, S., 2002: Hrvati i tambura u Sjedinjenim Američkim Državama, *Etnološka tribina*, 32(25), 57-74.
- Šakaja, L., 2015: *Uvod u kulturnu geografiju*, Leykam international, Zagreb
- Tajfel, H., 1981: *Human groups and social categories: Studies in Social Psychology* Cambridge, UK: Cambridge University Press

Vinković, A., 2020: *Bećarac kao usmenoknjiževni žanr*, završni rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet

Vresk, M., 1997: Regionalna geografija danas, *Acta Geographica Croatica*, 32. (1.), 69-81.

Užarević, J., 2009: Poetika Bećarca, u: Kusin, V., Šulc, B. (ur.): *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije*, Ministarstvo kulture RH, Zagreb

Slavonija, *Hrvatska enciklopedija*, URL 1: <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=56610> (20.6.2023.)

Vojna krajina, *Hrvatska enciklopedija*, URL 2: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=65199> (7.7.2023.)

Miroslav Kraljević – retrospektiva, *PerceiveArt*, URL 3: <https://perceiveart.com/miroslav-kraljevic-retrospektiva/> (13.6.2023.)

Biografija, *Najbolji hrvatski tamburaši*. URL 4, <http://www.najboljihrvatskitamburasi.com/biografija.htm> (3.6.2023.)